

Over de historische betrouwbaarheid van de Bijbel

Een evaluatie voor gebruik in het middelbaar onderwijs

Johannes Markus Zwart

VOORWOORD

Er zijn maar weinig zaken waaraan ik zoveel tijd heb besteed als aan deze studie. Nu was het zeker de moeite waard, want ik ben nog meer onder de indruk gekomen van de waarheid van Gods Woord. U vraagt zich als kritische lezer misschien af of een studie, die met een dergelijke stelling begint, wel de moeite waard is om te lezen, maar ik daag u uit. Ik daag u uit om met de Bijbel ernaast de bevindingen van deze studie af te wegen en zelf uw conclusies te trekken. Ik daag u uit om eventuele vooringenomen stellingen ten aanzien van de onbetrouwbaarheid van de Bijbel los te laten en met een onbevangen blik deze studie en de Bijbel te gaan lezen. Ik daag u uit bereid te zijn om woorden, die eeuwen geleden zijn opgeschreven, een historisch beeld te laten vormen dat u mee zal nemen naar de antieke tijd. Een tijd waarin de Heer God aan bepaalde mensen de opdracht gaf om de gebeurtenissen op te schrijven als getuigenis voor het nageslacht. Zo wilde de Heer God zich door de geschiedenis bekend maken aan de mensheid. En middels dit Woord hebben mijn ouders Hem aan mij bekend gemaakt, waarvoor ik hen hartelijk wil bedanken. Door het onderwijs van mijn vader en de voortdurende steun die hij daarbij kreeg van mijn moeder, ben ik opgevoed met ontzag voor het Woord van God. Ik hoop en bid dat wij onze kinderen op diezelfde wijze kunnen grootbrengen.

Vanaf deze plaats wil ik vooral ook Annemie, mijn vrouw, hartelijk bedanken voor alle uren die zij heeft moeten ploeteren met de kinderen en het huishouden, omdat ik aan deze studie moest werken. Dank je wel, schat! De spreukendichter had gelijk toen hij schreef dat jouw waarde koralen te boven gaat. Ook mijn vriend en medebroeder Menno wil ik bedanken voor het redactionele werk dat hij heeft willen verrichten voor deze studie. Boven alles en iedereen wil ik tot slot de Heer Jezus bedanken. Hij, het ware Woord van God, is mens geworden en wij hebben Zijn grootheid mogen zien. Dank U wel dat U in mijn historische werkelijkheid bent binnengetreden, om mij te redden, zodat ik voor eeuwig bij U kan zijn. U bent Heer!

april 2006

J.M. Zwart

INHOUDSOPGAVE

BIJBELBOEKEN & AFKORTINGEN		7
INLEIDING	Van oude boeken en de dingen die voorbij gaan	9
HOOFDSTUK 1	Waar zoeken wij naar?	15
§ 1.1	Waarheid en geschiedschrijving	15
§ 1.2	Mythe en geschiedschrijving	18
§ 1.3	De Bijbel in vogelvlucht	19
§ 1.3.1	Hoe zijn wij aan de Bijbel gekomen?	24
§ 1.4	De Bijbel en geschiedschrijving	26
§ 1.5	Mythe, geschiedschrijving en de Bijbel	30
HOOFDSTUK 2	Zoeken in het Oude Testament: Salomo	31
§ 2.1	Waarom Salomo?	31
§ 2.2	Wat zegt het Oude Testament over Salomo?	32
§ 2.2.1	Wie schreven de boeken Koningen en Kronieken?	37
§ 2.3	Archeologische vondsten	38
§ 2.3.1	De strijd om het verleden	39
§ 2.3.2	Graven naar het verleden	41
§ 2.4	En heeft de Bijbel toch gelijk...?	47
HOOFDSTUK 3	Zelf zoeken in het Nieuwe Testament: Jezus	51
§ 3.1	Wat is het belang van de Bijbel?	52
§ 3.2	Vragen en zoeken	53
§ 3.3	Bronnen en betrouwbaarheid	54
§ 3.4	Beoordelen en bevinden	58
§ 3.5	Concluderen en antwoorden	63
CONCLUSIE	Een stand van zaken of een zaak van standpunten?	65
LITERATUUR		69

BIJBELBOEKEN & AFKORTINGEN

Oude Testament (OT)

Gn	Genesis
Ex	Exodus
Lv	Leviticus
Nm	Numeri
Dt	Deuteronomium
Jz	Jozua
Ri	Richteren
Ru	Ruth
1Sm	1 Samuël
2Sm	2 Samuël
1Kn	1 Koningen
2Kn	2 Koningen
1Kr	1 Kronieken
2Kr	2 Kronieken
Ezr	Ezra
Nh	Nehemia
Es	Ester
Jb	Job
Ps	Psalmen
Sp	Spreuken
Pr	Prediker
Hg	Hooglied
Js	Jesaja
Jr	Jeremia
Kl	Klaagliederen
Ez	Ezechiël
Dn	Daniël
Hs	Hosea
Jl	Joël
Am	Amos
Ob	Obadja
Jn	Jona
Mi	Micha
Na	Nahum

Hb	Habakuk
Sf	Sefanja
Ha	Haggai
Za	Zacharia
Ml	Maleachi

Nieuwe Testament (NT)

Mt	Het evangelie naar Mattheüs
Mk	Het evangelie naar Markus
Lk	Het evangelie naar Lukas
Jh	Het evangelie naar Johannes
Hd	Handelingen van de apostelen
Rm	De brief aan de Romeinen
1Kor	De eerste brief aan de Korinthiërs
2Kor	De tweede brief aan de Korinthiërs
Gl	De brief aan de Galaten
Ef	De brief aan de Efeziërs
Fl	De brief aan de Filippenzen
Ko	De brief aan de Kolossenzen
1Th	De eerste brief aan de Thessalonicenzen
2Th	De tweede brief aan de Thessalonicenzen
1Tm	De eerste brief aan Timotheüs
2Tm	De tweede brief aan Timotheüs
Ti	De brief aan Titus
Fi	De brief aan Filemon
Hbr	De brief aan de Hebreëen
Jk	De brief van Jakobus
1Pt	De eerste brief van Petrus
2Pt	De tweede brief van Petrus
1Jh	De eerste brief van Johannes
2Jh	De tweede brief van Johannes
3Jh	De derde brief van Johannes
Jd	De brief van Judas
Op	De Openbaring

INLEIDING

Van oude boeken en de dingen die voorbijgaan

*Nu is het gemakkelijker dat de hemel
en de aarde voorbijgaan, dan dat een
tittel van de wet vervalt.*

Lukas 16:17 (Telos)

Er zijn heel wat dingen voorbijgegaan sinds de geschriften van de Bijbel¹ zijn geschreven. Al kort na het begin van haar bestaan lijkt de mensheid vergezeld te worden door deze geschriften. In de Bijbelse beschrijving van de oorsprongsgeschiedenis zijn er namelijk al sporen van oorspronkelijke schriftelijke vastlegging te herkennen. Het is zeer interessant om te zien hoe gedetailleerd de beschrijving is die de Bijbel geeft van de oorsprong van alle dingen en van het ontstaan van geschiedenis. In deze inleiding zullen wij echter niet direct op de inhoud van de Bijbelse verslaglegging duiken, maar ons richten op de vraag naar het belang van de historische betrouwbaarheid van de Bijbel. Velen zullen dit belang niet zien. Sommigen interesseren zich simpelweg niet voor de Bijbel, wat opmerkelijk is omdat dit toch het meest verkochte, meest besproken en hoogstwaarschijnlijk ook meest gelezen boek aller tijden is. Anderen zullen geen belang hechten aan de zoektocht naar de historische betrouwbaarheid van de Bijbel, omdat zij deze betrouwbaarheid per definitie aannemen. Ook dat is opmerkelijk, want er wordt met grote regelmaat gepubliceerd over dit onderwerp, zowel door voor- als door tegenstanders. Er zijn ook mensen, die zich, sinds de vele publicaties in de afgelopen decennia over de historische onbetrouwbaarheid van de Bijbel, hebben ingegraven in hun scepsis. Zij hebben deze publicaties met zoveel gretigheid aangegrepen, dat zij vergeten lijken te zijn dat over een periode van meer dan achttien eeuwen de Bijbel historisch betrouwbaar werd geacht én dat verschillende hedendaagse wetenschappers deze betrouwbaarheid nog steeds erkennen en onderschrijven.

Het is zeer interessant om te zien hoe de rol van de Bijbel in de samenleving is veranderd. Om dit veranderingsproces in zijn geheel te overzien, moeten wij ons niet beperken tot de westerse geschiedenis van de afgelopen twee millennia, maar moeten wij verder terug gaan

¹ Het woord 'Bijbel' is afgeleid van het Griekse woord 'biblia' dat 'boeken' of 'geschriften' betekent. Zie Inleiding op de Nieuwe Bijbelvertaling (2004:VII).

tot diep in de antieke oudheid. De oudste geschriften van de Bijbel, gezamenlijk het zogenoemde Oude Testament, speelden een cruciale rol in de antieke Israëlitische samenleving. Zonder een voorschot te willen nemen op de datering van de Bijbelse geschriften – dat is immers het hoofdonderwerp van onze zoektocht – zien wij al ver voor het begin van onze jaartelling dat de Joodse samenleving is doordrenkt van de inhoud van de Tenach², de Joodse equivalent voor het Oude Testament.

In de Joodse traditie is het Mozes die door de Heer God³ werd gebruikt om zowel het volk Israël uit de slavernij in Egypte te leiden als de Thora (wet) aan het volk te geven.⁴ De wetgeving bij de berg Sinai zou daarna een fundamentele rol gaan spelen in de geschiedenis van het Joodse volk. Maar niet alleen de wet wordt aan Mozes toegeschreven, ook de verslaglegging van de voorafgaande geschiedenis, waaronder de schepping en de verkiezing van aartsvader Abram, zou onder de redactie van Mozes zijn vastgelegd. Ook de verdere gebeurtenissen na de exodus (uittocht) uit Egypte en de omzwervingen in de woestijn zouden door Mozes zijn opgetekend. De eerste vijf boeken van het Oude Testament, gezamenlijk de Pentateuch ('de vijf geschriften') verhalen zo de gehele geschiedenis van de schepping tot aan de vooravond van de inname van het land Kanaän door het volk Israël. Deze geschriften, met als hart de Thora, zijn essentieel geworden voor de identiteit van het Joodse volk. Altijd waren er profeten, zoals Jesaja en Ezechiël, die het volk herinnerden aan haar geschiedenis, die is vastgelegd in deze geschriften.

Toen het onheil (opnieuw) toesloeg en het Joodse volk door de Babyloniërs werd weggevoerd in ballingschap, was het moment voor diepgaande bezinning aangebroken. Volgens de profeten was de ballingschap een straf voor de geestelijke afvalligheid van het volk Israël. In deze ballingschap ontwikkelde de Joodse godsdienst zich tot een krachtige godsdienst. Nadat het volk bij het aantreden van de Perzische koning Cyrus na ongeveer zeventig jaar mocht terugkeren naar haar land, bleek het grote belang van deze bezinning. Met name de herleving van het gebruik van de Thora onder de bezielende leiding van de priester-schriftgeleerde Ezra⁵ was belangrijk voor de invloed van het eerste deel van de Bijbel in de pas herstelde Joodse samenleving. Isidore Epstein schrijft hierover:⁶

Zo werd de Thora geleidelijk de ultieme bron van elke norm en ieder Joods gebruik, op alle gebieden van het leven – godsdienstig, ethisch, staatkundig, economisch en in het burgerlijk recht. De verheven positie die de Thora innam, in de geest en het hart van het Joodse volk, zou verstrekkende gevolgen hebben voor de godsdienst en de geschiedenis. Het behoeftte het Jodendom ervoor een zuivere priestergodsdienst te worden, die zich uitsluitend bezighield met rituelen en gebruiken en maakte het daarentegen tot een godsdienst die het hele leven omvat.

De verstrekkende gevolgen waar Epstein over spreekt, kunnen wij alleen begrijpen wanneer wij de situatie in Palestina aan het begin van onze jaartelling bekijken. Bijna zes eeuwen na de terugkeer uit de Babylonische ballingschap was de identiteit van het Joodse volk sterk ontwikkeld. Het Joodse volk was weliswaar net als alle omringende volken onderworpen aan

² *Tenach* is een samengevoegde naam bestaande uit *Thora* (Wet), *Nebhiim* (Profeten) en *Chetubhim* (Geschriften). De Tenach komt qua inhoud exact overeen met het ons bekende Oude Testament. Er is slechts een klein verschil in volgorde van de geschriften. Zie Ouweneel & Glashouwer (1979:44).

³ Heer God is de gangbare vertaling voor *YHWH 'elohiym*, de naam van de God van de Bijbel. Zie Hebreeuws-Nederlands Lexicon, OLB (2005).

⁴ Ex 17:14; Ex 24:4; Ex 34:27; Nm 33:2; Dt 28:58, 61; Dt 29:20, 21, 27; Dt 30:10; Dt 31:9-13; Dt 31:19; Dt 31:22; Dt 31:24-26

⁵ Opnieuw wil ik nog geen uitspraken doen over de datering van de Bijbelse geschriften, maar Ezra is met zekerheid te dateren aan het begin van de 6^e eeuw vC. Hij behoorde namelijk tot de eerste Joodse ballingen die uit de Babylonische ballingschap terugkeerden naar Palestina na het aantreden van de Perzische koning Cyrus de Grote. Zie over de datering van deze terugkeer onder andere Naerebout & Singor (2001:93).

⁶ Epstein (2000:89-90)

het oppermachtige Rome. Maar in de voorgaande eeuwen hadden zij zich, met name onder de heldhaftige leiding van de Makkabeëen, een volk getoond dat niet bereid was haar eigen identiteit en godsdienst op te geven. De aantrekkingskracht van het hellenisme bleef daardoor beperkt voor een belangrijk deel van het volk.⁷ De rol van de Bijbelse geschriften moet daarbij niet worden onderschat. Deze geschriften waren, zoals Epstein ook schrijft, de basis voor alle facetten van het Joodse leven. De meest invloedrijke groepen onder het Joodse volk waren dan ook de schriftgeleerden en ultraorthodoxe groeperingen zoals de Farizeeën. Dit waren de omstandigheden toen Jezus begon met Zijn publieke optreden in Israël.

Er zullen maar weinig historici zijn die ontkennen dat de rimpels die Jezus heeft veroorzaakt in de vijver van de wereldgeschiedenis van grote betekenis zijn geweest. De drie jaren van Zijn publieke optreden hebben zowel de koers van het wereldgebeuren volledig veranderd, als ook – wat van groot belang is voor ons onderwerp – de invloed van de Bijbel in de samenleving drastisch vergroot. De Bijbel verspreidde zich na het leven van Jezus in een enorm tempo over het gehele Romeinse Rijk. De geschriften van het Oude Testament werden aangevuld met vier verslagen van het leven, sterven en de opstanding van Jezus, een verslag van het reilen en zeilen van de eerste christengemeenschappen en tweeëntwintig brieven aan deze gemeenten. Deze nieuwe geschriften zijn ons bekend als het Nieuwe Testament. De Bijbel was daarmee niet langer een exclusief bezit van het Joodse volk, maar ook het fundament voor de snelgroeïende gemeenschap van de christenen, die overal in het Romeinse Rijk opdoken. Toen de Romeinse keizer Constantijn de Grote aan het einde van de vierde eeuw zich bekeerde tot het Christendom⁸ en dit geloof institutionaliseerde tot staatsgodsdienst, kreeg de Bijbel een geweldige invloed in de laat-Romeinse samenleving.

De grondslagen van de Europese samenleving – gezien het verdere verloop van de geschiedenis voor het gemak te vereenzelvigen met de westerse geschiedenis – zijn gelegd door het Romeinse Rijk.⁹ Ondanks haar val in 396 na Christus bleef Rome opmerkelijk genoeg een prominente rol spelen. Het Romeinse imperium mocht dan zijn gevallen, het christelijke imperium bleef bestaan. De Romeinse keizers verdwenen, maar de bisschoppen van Rome kregen met het pontificaat¹⁰ de macht over Europa in handen en soms ook tot ver daarbuiten.

Onder invloed van grote christelijke denkers als Augustinus werd de katholieke¹¹ leer op basis van de Bijbel vastgelegd. Overal in Europa schoten kloosters en kerken op, gesticht door monniken die deze christelijke leer verspreidden. Met een aanpak die niet altijd goed was te onderscheiden van een agressieve expansiepolitiek werden de heidense Europese stammen in rap tempo gekerstend en kreeg de Bijbel een absoluut gezag in de Middeleeuwse samenleving.

In de loop van de daarop volgende eeuwen begon het gezag van de Bijbel steeds meer een machtsmiddel te worden in de handen van de Rooms Katholieke Kerk. Het gewone volk werd

⁷ Het dient opgemerkt te worden dat dit niet voor alle Joden gold, met name niet voor de Joden buiten Palestina. In Alexandrië was bijvoorbeeld een grote groep gehelleniseerde Joden gevestigd. Voor deze groep werd het op een gegeven moment noodzakelijk om de Tenach in het Grieks te vertalen. Deze belangrijke vertaling wordt Septuaginta genoemd. Zie Naerebout & Singor (2001:325).

⁸ Het karakter van deze bekering is zeer relevant voor de interpretatie van met name de westerse geschiedenis, maar valt buiten de afbakening van ons onderwerp. Een boeiende visie hierop wordt uitgewerkt in Ouweneel (1996:110 e.v.).

⁹ Het is meer exact is om te spreken over het West-Romeinse Rijk, want na de splitsing in 396 nC bleef het Oost-Romeinse Rijk nog tot 1453 nC bestaan. Zie voor deze datering Bejczy (2001:13).

¹⁰ De term *pontificaat* stamt af van de titel *pontifex maximus*, de allergrootste bruggenbouwer, d.w.z. de bruggenbouwer tussen God en mensen. Deze titel werd al gedragen door de keizer, als hoofd van de Romeinse staatsgodsdienst, en is handig overgenomen door de bisschop van Rome. Zie Ouweneel (1996:117).

¹¹ Letterlijk: ‘algemene’

een speelbal van de geestelijken, van wie velen baadden in luxe en weelde. Vol afkeer van deze corruptie en decadentie klaagde de jonge monnik Maarten Luther aan het begin van de zestiende eeuw op een heldhaftige wijze de machtige Kerk aan. Door zijn optreden vond er een revolutionaire ommekeer plaats in de Europese geschiedenis, waarbij de Bijbel een geheel nieuwe rol ging spelen in de Europese samenleving. Deze omwenteling staat bekend als de Reformatie.

Onder invloed van verschillende hervormers, waarvan Luther en Calvijn de belangrijkste waren, werd het totale geestelijke leven in Europa omgegooid. Niet meer het gezag van de Rooms Katholieke Kerk was de norm, maar iedere gelovige had zelf het recht om de Bijbel te lezen. Onder het motto *Sola Scriptura* ('alleen de Schrift') werd door de Protestantse beweging¹² iedereen aangespoord om zelf kennis te nemen van de Bijbel. Een belangrijke stimulans hiervoor werd gegeven door Luthers vertaling van het Nieuwe Testament in de Duitse volkstaal. De Bijbel was, geschreven in Latijn, altijd het exclusieve bezit geweest van de Kerk, maar geholpen door de recentelijk ontwikkelde boekdrukkunst werd deze monopoliepositie razendsnel afgebroken.

Naast deze ontwikkelingen was het ook de intellectuele revolutie van de Renaissance¹³ die een kritische houding tegenover de kerkelijke overlevering bevorderde. De Renaissance werd gekenmerkt door een terugkeer naar de oudheid en de klassieke letteren. Het zogenoemde Bijbels humanisme drong aan op een betere vertaling van de klassieke christelijke geschriften. Het is opvallend om te zien dat de Bijbel zowel aan het begin als aan het einde van de Middeleeuwen een vooraanstaande rol speelde in de samenleving. Aan het begin door de institutionalisering van het Christendom in de nadagen van het Romeinse Rijk en aan het einde door de gedeeltelijk val van het Rooms Katholieke Rijk.

Een indirect maar onvermijdelijk gevolg van de Reformatie was dat de erkenning van het gezag van de Bijbel, eenmaal losgemaakt van de autoriteit van de Kerk, ten prooi viel aan de Verlichting van de achttiende eeuw. Zoals de Reformatie gedefinieerd kan worden als een breuk met het absolute gezag van de Kerk, kan de Verlichting gedefinieerd worden als een breuk met het absolute gezag van de Bijbel. Ingegeven door de Wetenschappelijke Revolutie van de zeventiende eeuw brak de Verlichting met vele gevestigde opvattingen. Voor ons onderwerp is de breuk met de Bijbel natuurlijk het meest belangrijk. Niet meer de Goddelijke openbaring, die de Bijbel beweert te bevatten, was normgevend, maar de menselijke ratio. Dat wat door het verstand kan worden doorzien en door het menselijke empirische vermogen kan worden vastgesteld is waar. Aan al het andere dient de verlichte mens te twijfelen. De Bijbel werd niet langer gezien als gezaghebbend Woord van God, maar als subject van kritisch onderzoek.¹⁴

In zijn artikel *Knagen aan de Bijbel* schrijft Marcel Hulspas dat het begin van de "sloop" van de "geloofwaardigheid van de Bijbel" begon met het *Essay on Miracles* van David Hume.¹⁵ Hierin kwam Hume tot de conclusie dat agnosticisme¹⁶ het enige redelijke antwoord was op de vraag of God bestaat. Hume's opvattingen waren een typisch product van de Verlichting. Hij was een groot historicus die veel filosofeerde over de waarheid en tot de conclusie kwam dat er geen algemeen geldende waarheden waren; zelfs de wetenschappen

¹² De benaming Protestantisme kwam voort uit de politieke motieven die vaak ten grondslagen lagen aan het afkeren van de Rooms Katholieke Kerk. Zie Sherman (2004:28-29), die Elton, G.R., *The New Cambridge Modern History, volume II, The Reformation* (Cambridge University Press, Cambridge, 1958) citeert.

¹³ Van Os & Potjer (1994:50).

¹⁴ Daarbij dient onderscheid gemaakt te worden tussen tekstkritiek, die zich bezighoudt met de reconstructie van de oorspronkelijke grondtekst en Schriftkritiek, die zich bezighoudt met het bekritisieren van de inhoud van de Bijbel. Hierover meer in het volgende hoofdstuk.

¹⁵ Hulspas noemt Hume in zijn artikel abusievelijk (neem ik aan) John, maar dit moet David zijn.

¹⁶ Agnosticisme is een ontkenning van het Griekse werkwoord voor 'kennen'. Een agnost gelooft dus dat God niet gekend kan worden.

waren waarschijnlijkheden en geen waarheden.¹⁷ De historicus en theoloog Alister McGrath schrijft over de conclusies van Hume het volgende:¹⁸

Velen meenden dat Hume's *Essay on Miracles* bewees dat wonderen klaarblijkelijk onmogelijk waren. Hume stelde dat er geen parallele verslagen van wonderen, zoals de opstanding, uit zijn eigen tijd bestonden, zodat de lezer van het Nieuwe Testament gedwongen was volledig te vertrouwen op het getuigenis van mensen over zulke wonderen. Voor Hume stond het bij voorbaat vast dat geen enkel menselijk getuigenis afdoende was om een wonder vast te stellen, zolang er geen eigentijdse analoge gevallen waren.

Opvallend aan het hierboven beschreven gedachtegoed van Hume is dat het sterk overeenkomt met de hedendaagse opvattingen over de Bijbel, althans zoals ik dat ervaar in gesprekken met mensen over de waarheid van de Bijbel. In deze gesprekken komt het altijd neer op de vraag waarom door mensen opgetekende verhalen absoluut waar zouden zijn, laat staan Goddelijke autoriteit zouden hebben? Het verlichte denken heeft de westerse samenleving vrijwel volledig doortrokken. Zeker op het wetenschappelijk terrein is er naast het rationalisme en empirisme geen ruimte meer voor Goddelijke openbaring. Niets is bij voorbaat waar en daarom kan ook niets als absolute waarheid worden aangenomen.

Dit wetende was ik ook niet verrast over de aan ontsteltenis grenzende verbazing van mijn medestudenten toen zij hoorden dat ik een letterlijk geloof heb in de Bijbel én docent geschiedenis wil worden. Al vroeg in de opleiding namelijk kwam de botsing tussen de waarheid van de Bijbel en de inzichten van de geschiedwetenschap aan de orde. Voor mijn medestudenten leek het onmogelijk om serieus geschiedenisonderwijs te geven en tegelijkertijd de Bijbel als volledig waar aan te nemen. Deze stelligheid leek mij op mijn beurt weer veel te absoluut. Helaas zijn er in de loop van de opleiding maar enkele spaarzame momenten geweest om deze discussie verder uit te bouwen en argumenten uit te wisselen. Daarom heb ik besloten om ter afsluiting van mijn opleiding tot docent geschiedenis de geschiedenissectie van de Educatieve Hogeschool van Amsterdam (EHvA) te vragen om mij een opdracht te geven met betrekking tot deze discussie. Tot mijn grote genoegen hebben zij hierin toegestemd.

Gezien het geschiedkundige karakter van de opleiding die ik volg, moet deze opdracht draaien om een historische probleemstelling. Zoals uit deze inleiding blijkt, spelen naast theologische motieven ook filosofische en zelfs politieke motieven een rol bij de opvattingen over de Bijbel. Ik wil mij echter beperken tot mijn eigen vakgebied. Daarom wil ik bijvoorbeeld niet het *theologische* vraagstuk of God Zich openbaart aan de mensheid via de Bijbelse geschriften behandelen, maar onderzoek doen naar de *historische* waarheidsclaim van de Bijbelse geschriften. De resultaten uit dit onderzoek bieden vervolgens argumenten voor de theologische discussie of God spreekt via de Bijbel. Want als de Bijbel een historisch *onbetrouwbaar* boek blijkt te zijn, waarom zou het dan theologisch wel een betrouwbaar boek zijn? Maar aan de andere kant als de Bijbel een historisch betrouwbaar boek blijkt te zijn, waarom zou het dan theologisch als *onbetrouwbaar* worden aangemerkt?

De heer Ben Speet heeft namens de geschiedenissectie van de EHvA een opdracht geformuleerd die is toegespitst op de volgende vraag:

Heeft de waarheidsclaim van de Bijbelse geschriften een historische grond? Of is de Bijbel een verzameling van mythen en zo ja, welk doel dienen deze mythen?

De sectie zou graag zien dat in deze studie naast de beantwoording van bovenstaande vraag tevens rekenschap wordt afgelegd van twee aspecten in het bijzonder.

¹⁷ Ouweneel (2000:354).

¹⁸ McGrath (1997:97)

Ten eerste dient het uitgewerkte standpunt ten aanzien van de historische betrouwbaarheid van de Bijbel ondersteund te worden door één of twee concrete en exemplarische voorbeelden uit de Bijbelse geschriften. Een dergelijk voorbeeld wil ik uitwerken in het tweede hoofdstuk. Mijn doelstelling met deze studie is om een beargumenteerd antwoord te geven op de hierboven genoemde vraagstelling. Daarnaast heb ik mijzelf in deze studie echter ook ten doel gesteld – en vandaar ook de uitgebreide inleiding over de invloed van de Bijbel in de samenleving – dat de Bijbel opnieuw als serieuze bron wordt overwogen in het middelbare geschiedenisonderwijs. Hierom wil ik leerlingen in het derde hoofdstuk uitdagen om zelf een kort ingeleid onderwerp aan een kritisch historisch onderzoek te onderwerpen. Hopelijk krijgen zij daarmee een besef van het belang en de betekenis van de historiciteit van de Bijbel.

Ten tweede wordt van deze studie verwacht dat ik hiermee aantoon op de hoogte te zijn van enige belangrijke theoretisch-wetenschappelijke noties die relevant zijn voor het plegen van historisch onderzoek. Hiermee wil ik beginnen in het eerste hoofdstuk, waarin ik tevens een algemene inleiding wil geven op het onderzoekssubject van deze studie, namelijk de Bijbel.

Voordat wij beginnen met de zoektocht naar de historiciteit van de Bijbel wil ik twee opmerkingen van algemene aard maken.

In de eerste plaats heb ik geenszins de illusie dat de resultaten van mijn onderzoek, zoals gepresenteerd in deze studie, de volledige lading dekken rond het vraagstuk naar de historische betrouwbaarheid van de Bijbel. Het zou mij aan tijd ontbreken om deze volledigheid te kunnen garanderen. Het zou namelijk verschillende levens vragen om al het gepubliceerde materiaal over dit onderwerp te bestuderen. Daarbij is de periode die de Bijbel beschrijft te breed om in één studie te kunnen behandelen. Sommige mensen zullen de moeite voor een dergelijke studie afdoen als onzinnig, omdat het uiteindelijk een kwestie van geloof zal blijken. In dit standpunt ga ik deels mee. Natuurlijk is het geloof in de Bijbel bepalend voor de manier waarop mensen de Bijbel lezen. In dat verband gebruik ik graag het Latijnse woord voor geloof, *fides*, dat tevens ‘vertrouwen’ betekent. Waarop stellen wij als mensen ons vertrouwen? Aan de andere kant echter wil ik niet te gemakkelijk alles in de spreekwoordelijke schoenen van het geloof schuiven, omdat ik ervan overtuigd ben dat er op rationele gronden nog veel nuttige zaken zijn te zeggen over de Bijbel.

Dit brengt mij bij de tweede opmerking, namelijk dat uit deze inleiding al duidelijk is geworden dat ik niet onbevooroordeeld ben ten aanzien van het onderwerp van mijn onderzoek. Ik beken dat ik een gelovige ben en dat ik mijn vertrouwen heb gesteld in de Bijbel, omdat ik in dit boek het Woord van God herken. Veel lezers zullen deze vooringenomenheid afkeuren en afbreuk zien doen aan mijn objectiviteit. Maar wie kan volledig objectief zijn? Is het niet zo dat iemand die bij voorbaat uitgaat van het menselijke karakter van de Bijbel en voorbijgaat aan het Goddelijke aspect, net zo subjectief is als ik? Mogelijk werkt het zelfs in mijn voordeel dat ik mij goed bewust ben van mijn vooringenomenheid, omdat ik dat wetend mijn onderzoeksresultaten op een eerlijke wijze kan beoordelen en een afgewogen conclusie kan trekken. Ik hoop van harte dat de lezers van deze studie deze conclusie met mij kunnen delen.

HOOFDSTUK 1

Waar zoeken wij naar?

*Wat is, was er reeds lang, en wat zijn zal,
is reeds lang geweest; en God zoekt weer
op, wat voorbijgegaan is.*

Prediker 3:15 (NBG)

De probleemstelling voor deze studie, die verwoord is in de inleiding, is een typisch voorbeeld van een vraag die meer vragen oproept dan beantwoordt. Enkele hiervan zijn: Wat is waarheid? Wanneer spreken wij over historisch vaste grond? Hoe onderscheiden wij mythe van geschiedschrijving en bestaat er eigenlijk wel zoiets als objectieve geschiedschrijving? Wat is de Bijbel eigenlijk precies voor boek en hoe verhoudt dit boek zich ten opzichte van onze opvattingen over geschiedschrijving?

Voordat wij op zoek gaan naar argumenten voor of tegen de historische betrouwbaarheid van de Bijbel, zullen wij eerst moeten nadenken over deze vragen. Dat zullen wij doen in dit eerste hoofdstuk, dat kan worden gezien als een definitiestudie van het onderwerp van onze zoektocht.

§ 1.1 Waarheid en geschiedschrijving

Wat is waarheid? Ieder mens heeft deze filosofische vraag wel eens gesteld. Sommigen zullen vanuit existentiële motieven op zoek zijn gegaan naar een antwoord, terwijl anderen vanuit een zekere mate van berusting het antwoord in het ongewisse hebben willen laten. Met name de huidige postmoderne opvattingen lenen zich prima voor deze vorm van berusting. Maar wanneer wij deze vraag stellen aan de Bijbel, dan worden wij toch min of meer gedwongen ons los te maken van deze mate van gelatenheid, omdat de Bijbel omtrent dé waarheid radicale uitspraken doet, zoals onderstaande tekstgedeelten getuigen.

*Heel Uw Woord is de waarheid, al Uw rechtvaardige verordeningen zijn voor eeuwig.
Ps 119:160 (NBV)*

*Jezus zei: 'Ik ben de weg, de waarheid en het leven. Niemand kan bij de Vader komen dan door
Mij. Jh 14:6 (NBV)*

Dit is goed en aangenaam voor God, onze Heiland, die wil, dat alle mensen behouden worden en tot erkenning der waarheid komen. 1Tm 2:3-4 (NBG)

Deze universele en exclusieve claim op de waarheid kunnen wij niet naast ons neerleggen met de veelgehoorde opvatting ‘iedereen heeft zijn eigen waarheid’. Vaak wordt Bijbelgetrouwe¹⁹ christenen het verwijt gemaakt dat zij arrogant en aanmatigend zijn, omdat zij ‘hun’ waarheid als de enige waarheid beschouwen en daarmee andere opvattingen als onwaar afdoen. Veel van de Bijbelgetrouwe christenen zullen hierop reageren met de stelling dat het niet ‘hun’ waarheid is, maar de waarheid van de Heer God, die Hij in Zijn Woord (de Bijbel) aan de mensen kenbaar heeft gemaakt. Zij geloven dit en dit geloof is “de zekerheid van de dingen die men hoopt en het bewijs van de dingen die men niet ziet” (Hbr 11:1). Mensen die dit niet geloven kunnen zich aan een dergelijke zekerheid op geen enkele wijze relateren. Dat is ook logisch, want anders hadden zij het wel geloofd.

De zoektocht naar de waarheid is echter niet alleen een persoonlijke en religieuze zoektocht, maar ook een essentieel onderdeel van vele, zo niet alle, wetenschappelijke disciplines. De vakgebieden van de geschiedfilosofie en de geschiedschrijving vragen in dit verband onze bijzondere aandacht. In deze studie worden namelijk de criteria uit die vakgebieden toegepast op de Bijbelse geschiedschrijving. Daarom willen wij eerst proberen het spanningsveld tussen de Bijbelse definitie van waarheid en de geschiedfilosofische opvattingen over de waarheid verder te verkennen.

Een historicus heeft op zijn vakgebied altijd te maken met de strijd tussen feit en interpretatie, tussen werkelijkheid en verklaring en tussen objectiviteit en subjectiviteit. In de geschiedschrijving spelen selectie (wat wordt aan de toehoorders verteld?) en perceptie (op welke gebeurtenissen wordt de nadruk gelegd?) daarom een grote rol.

Laten wij eerst kijken naar het verschil tussen feit en interpretatie. De betekenis van het woord ‘feit’ is volgens het Nederlandse woordenboek ‘dat wat gebeurd is’,²⁰ terwijl het woord ‘interpretatie’ ‘uitlegging’ betekent. Dit wil dus zeggen dat wanneer wij in ons taalgebruik spreken over de ‘feiten’, dat wij dan die dingen bedoelen die ook daadwerkelijk gebeurd zijn en door iedereen ook als zodanig worden gezien. Maar juist in dit laatste gedeelte zit het moeilijke punt, want ziet iedereen hetzelfde? Wanneer ik bijvoorbeeld zeg ‘ik werk op de bank’, dan kan de één dit opvatten als ‘hij werkt terwijl hij op de bank (zetel) zit’, terwijl een ander denkt ‘hij is medewerker bij een bank (financiële instelling)’. Het feitelijke aspect van mijn uitspraak wordt in zo’n geval niet direct duidelijk omdat de ene toehoorder een ander idee van ‘de bank’ heeft dan de andere toehoorder. Hierdoor is de uitleg van de op zichzelf feitelijke uitspraak totaal anders. Een interpretatie wordt dus bepaald door het referentiekader van de uitlegger.

Maar er is meer te zeggen over het verschil tussen feit en interpretatie. Want het is niet alleen het begrip van de toehoorder dat de uitleg van het feit bepaalt, maar ook de waarneming zelf. Iedere waarneming is namelijk selectief. Dit kan een onbewuste selectiviteit zijn, omdat de uitlegger iets over het hoofd heeft gezien of iets niet heeft kunnen weten, maar het kan ook een bewuste selectiviteit zijn, omdat de uitlegger iets achterhoudt of bewust niet verder heeft gezocht. Vaak is bewuste selectiviteit een gevolg van een vooringenomen houding ten opzichte van de feiten.

Juist dit gevaar van selectieve waarneming moeten wij goed in ons achterhoofd houden wanneer wij bedenken dat de waarneming sinds de Wetenschappelijke Revolutie (zeventiende

¹⁹ Ik gebruik deze term bewust, omdat er binnen de christenheid ook (vele en grote) stromingen zijn, die de letterlijke en absolute waarheid van de Bijbel niet meer aanhangen. Deze groep noem ik ‘vrijzinnigen’.

²⁰ Het woord ‘feit’ is eigenlijk een verbastering van het Latijnse *factum*, dat ‘gemaakt’ of ‘geschied’ betekent.

eeuw na Christus) de norm is voor het vaststellen van feiten.²¹ Deze wijze van normering staat bekend als het empirisme en was het begin van de breuk met het aannemen van waarheid op basis van (Goddelijke) openbaring.

Wij zullen in de loop van dit hoofdstuk zien dat waarneming en referentiekader ook een belangrijke rol spelen in de Bijbelse geschiedschrijving. Voordat wij echter gaan kijken naar de Bijbelse manier van geschiedschrijving, zullen wij eerst inventariseren welke verklaringsmodellen de historicus voor handen heeft.²² Want wanneer eenmaal vaststaat dat de verklaring van een gebeurtenis feilbaar is, zal de historicus er naar moeten streven om zijn interpretatie zo correct mogelijk te laten zijn. Verklaringsmodellen komen hem daarbij goed van pas.

Het eerste model dat wij bespreken is het *covering law model*. Dit model heeft een natuurwetenschappelijke achtergrond. In de zeventiende eeuw brak zoals gezegd de empirische of inductieve methode door. Deze methode streefde er naar om tot de waarheid te komen door eerst alle waargenomen feiten te verzamelen om vervolgens hieruit een wetmatigheid af te leiden.²³ Deze methode is door de geschiedwetenschap overgenomen en heeft in de verklaring van de loop der gebeurtenissen de wetmatigheid van oorzaak/gevolg als kenmerkende eigenschap.

Het *hermeneutische model*²⁴ daarentegen gaat niet uit van de wetmatigheid, maar zoekt de verklaring van de gebeurtenissen in het handelen van mensen. Hierom wordt dit ook wel het intentionele verklaringsmodel genoemd. Het is dus niet een onwrikbare regelmaat die de geschiedenis bepaalt, maar het zijn de daden van mensen die de loop van de gebeurtenissen bepalen. In dit model is het voor de historicus belangrijk om zich in te leven in de handelende persoon in het verleden. Dit wordt ook wel *re-enactment* genoemd. De historicus dient als het ware het historische handelen opnieuw te beleven om de verklaring voor de feitelijke gebeurtenissen te kennen. Hierbij dienen alle aspecten, zoals het tijdsbeeld, de historische situatie, de intenties en motieven van de verschillende actoren, goed in overweging genomen te worden.

Tot slot bespreken wij het *narratieve model*.²⁵ Dit verklaringsmodel kijkt naar de verhaallijn van de gebeurtenissen. In de traditionele opvatting is het de samenhang tussen de verschillende gebeurtenissen die een bepaald beeld oproept. In de verhaallijn wordt deze samenhang door de verteller – de historicus – gepresenteerd. Daarbij speelt echter wel het gevaar van subjectieve constructie een rol. De eenheid van de verhaalde gebeurtenissen kan namelijk aan een bepaald idee ontleend zijn. De selectiviteit en subjectiviteit van de historicus bepaalt daarmee het verloop van het verhaal. Om zo objectief mogelijk te zijn en het verhaal zo feitelijk mogelijk weer te geven, dient de historicus dus zo weinig mogelijk selectie toe te passen in zijn narratieve model.

In de postmoderne opvatting bestaat echter het tegenovergestelde idee dat elk verhaal een eigen werkelijkheidswaarde heeft. Het verhaal wordt zo bepaald door de bouwstenen die de historicus gebruikt bij het opbouwen van zijn verhaal. Een ander zou weer andere bouwstenen kunnen gebruiken. Het zal duidelijk zijn dat dit verklaringsmodel weliswaar de meest interessante resultaten kan opleveren, maar bij verkeerd gebruik het meest zal afwijken van de feitelijke gebeurtenissen.

²¹ De fundamentele wijziging sinds de wetenschappelijke revolutie in de opvattingen over de feiten is erg interessant om te bestuderen, met name de verschillende opvattingen van Descartes en Newton over het empirisme. Helaas valt dit buiten de afbakening van deze studie. Zie voor verdere studie: Sherman (2004:69).

²² Met dank aan de colleges over geschiedfilosofie gegeven door de heer Ben Speet aan de EHvA.

²³ Van Os & Potjer (1994:104)

²⁴ 'Hermeneuo' is het Griekse woord voor 'uitleggen' of 'verklaren'.

²⁵ 'Narrare' is het Latijnse woord voor 'vertellen'.

§ 1.2 Mythe en geschiedschrijving

Uit het bovenstaande wordt duidelijk dat de historicus niet gemakkelijk uitspraken doet over dé waarheid. Hij kan hoogstens spreken over zijn interpretatie van de waarheid. Mogelijk speelt het verschil in de absolute waarheidsopvatting en de relativistische waarheidsopvatting daarom een belangrijke rol in de spanning tussen de geschiedwetenschap en de theologie van de monotheïstische godsdiensten. Het zijn namelijk juist deze godsdiensten, Jodendom, Christendom en Islam, die een absolute claim op de waarheid hebben en dit vastleggen in hun heilige boeken: de Tenach (Jodendom), de Bijbel (Christendom) en de Koran (Islam). In deze studie zullen wij de Islam buiten beschouwing laten en het Jodendom slechts gedeeltelijk behandelen. Het is overigens opvallend dat deze drie godsdiensten alle (de Islam ten dele) teruggaan op de geschriften van het Oude Testament.

Het is opmerkelijk om te zien dat de Bijbel in het historische debat vaak wordt afgedaan als mythisch. Zoals wij hierboven hebben gezien is de visie op de feitelijke gebeurtenissen een kwestie van interpretatie, maar blijkbaar zijn volgens bepaalde historici sommige interpretaties meer mythisch van karakter dan anderen. Deze houding wordt waarschijnlijk in de hand gewerkt door de wijze waarop de Bijbel haar interpretatie presenteert: universeel, Goddelijk en absoluut. Zeker sinds de doorbraak van de Verlichting is voor een dergelijke opvatting binnen de wetenschap geen ruimte meer. Historici begonnen zich massaal af te keren van de door de Bijbel geproclameerde waarheid.²⁶ Deze “waarheid” zou door mensen gemanipuleerd zijn en moest daarom worden afgedaan als mythe of onderworpen worden aan een proces van ontmythologisering.

Om de implicaties van deze opvatting volledig te begrijpen, moeten wij duidelijk vaststellen wat verstaan wordt onder een mythe. Het Nederlandse woord ‘mythe’ is afgeleid van het Griekse woord *mythos* dat oorspronkelijk ‘woord’, ‘gezegde’ of ‘verhaal’ betekent. In de inleiding van zijn boek *Mythen van de Mensheid* beschrijft Roy Willis de interessante oorsprong van het idee van een mythe:²⁷

Pas in de 4^e eeuw na Christus, na het werk van de Griekse schrijver Herodotus, met name zijn verhaal over de oorlog tussen de Grieken en de Perzen, ontstond in het Griekse denken het begrip van de historische feitelijkheid. *Mythos* ging toen dus ‘fictie’ betekenen en zelfs ‘vervalsing’, in contrast met *logos*, het ‘woord der Waarheid’. Vanaf toen werd ook erkend dat *logos* altijd een auteur met naam en toenaam had, die in de joodse, christelijke en islamitische tradities God zelf kan zijn; terwijl *mythos* anoniem is, afkomstig uit een onkenbaar oude en verre bron.

De genoemde Griekse geschiedschrijver Herodotus (uit de vijfde eeuw voor Christus) staat bekend als ‘de vader der geschiedenis’, omdat hij door velen als de grondlegger van het historisch besef wordt gezien. Het woord historie is afgeleid van het door hem gebruikte woord *historeo* dat ‘navorsen’ of ‘door onderzoek ontdekken’ betekent. Hij streefde dus een bijna wetenschappelijk wijze van geschiedschrijving na, maar toch liet hij daarbij ruimte voor het goddelijke ingrijpen in de loop van de geschiedenis.²⁸ Deze wijze van geschiedschrijving werd beschouwd als *logos*, dat vele betekenissen kent waaronder ‘woord’ of ‘verhaal’ en volgens Willis dus het ‘woord van de waarheid’. Het oorspronkelijke gebruik van het woord *logos* betekende trouwens niet dat goddelijke inmenging werd uitgesloten. De Griekse filosoof Heraclitus was de eerste die rond 600 voor Christus de term *logos* gebruikte om de goddelijke rede of het plan aan te duiden waardoor een veranderend heelal geordend wordt.²⁹

²⁶ Zie voor een uitvoerige uiteenzetting Ouweneel & Glashouwer (1979:107 e.v.)

²⁷ Willis (1994:10)

²⁸ Zie bijvoorbeeld: Naerebout & Singor (2001:219)

²⁹ Grieks-Nederlands Lexicon, OLB (2005)

In de hedendaagse opvatting is *logos* echter volledig gekoppeld aan menselijke rede (denk bijvoorbeeld aan het woord ‘logica’).

Volgens Willis kan er dus sinds Herodotus een scheidslijn worden getrokken tussen deugdelijke geschiedschrijving (*logos*) en mythen (*mythos*). Deze scheidslijn wordt blijkbaar niet getrokken tussen verhalen met goddelijke inmenging en verhalen zonder goddelijke inmenging, maar tussen verhalen uit anonieme bron en verhalen met een genoemde auteur. In de loop van de geschiedenis heeft er echter een betekenisverschuiving plaatsgevonden, want inmiddels is de goddelijke inmenging vaak het criterium waarmee een verhaal als mythe wordt gekwalificeerd. De encyclopedische definitie van een mythe is namelijk: *overgeleverde verhalen over grote gebeurtenissen in de oer- en eindtijd, de godenwereld, de sterrenhemel, dieren en helden*,³⁰ of: *een verhaal waarin men in oude tijden een religieuze waarheid onder woorden bracht; sommige mythen zijn machtige middelen om geestelijke waarheden over te brengen*.³¹ Mythen zijn in deze betekenis dus bedoeld om een zekere religieuze traditie over te leveren aan volgende generaties. In dergelijke verhalen speelt goddelijke inmenging een belangrijke rol. Zeker sinds de triomftocht van de menselijke rede – althans als zodanig gewaardeerd in de ogen van sommigen – hebben steeds meer van zulke verhalen, waaronder de Bijbel, het stempel van een mythe gekregen. Dit stempel moet in de volksmond worden verstaan als ‘een praatje zonder grond’.

Wij hebben dus te maken met twee definities van een mythe. De eerste en oorspronkelijk definitie beschouwt een verhaal als mythe wanneer er sprake is van een anonieme auteur, oftewel: een verhaal waarvan de afkomst en bron niet bekend is. De tweede en moderne definitie beschouwt een verhaal als mythe wanneer er sprake is van een religieuze opvatting, oftewel: een verhaal waarin de loop van de gebeurtenissen wordt verklaard door goddelijke inmenging. Voor beide definities geldt dat wanneer een verhaal aan de criteria van een mythe voldoet, er geen sprake kan zijn van deugdelijke geschiedschrijving. Wij zullen verderop in dit hoofdstuk bekijken hoe de Bijbel past in deze kaders, die de grenzen van mythe en geschiedschrijving bepalen.

§ 1.3 De Bijbel in vogelvlucht

De voorgaande paragrafen hebben enkele interessante vragen opgeroepen ten aanzien van de Bijbel: Hoe wordt er in de Bijbel omgegaan met het spanningsveld tussen feit en interpretatie? Zijn er verklaringsmodellen terug te vinden in de Bijbel? Kunnen wij over de Bijbel spreken als deugdelijke geschiedschrijving of heeft de Bijbel een sterk mythisch karakter?

Het beantwoorden van deze vragen zal geen enkel nut hebben wanneer wij niet heel duidelijk voor ogen hebben wat de Bijbel nu precies is en daarom zullen wij beginnen met een korte inleiding op de Bijbel.

De Bijbel bestaat uit twee delen: het Oude Testament en het Nieuwe Testament. Beide delen bestaan uit een verzameling van in totaal 66 geschriften (39 in het Oude Testament en 27 in het Nieuwe Testament). Deze geschriften zijn door diverse schrijvers geschreven over een periode van meer dan vijftien eeuwen. Deze periode is overigens gebaseerd op het getuigenis van de geschriften zelf. Wij zullen hieronder kort de historische lijn en de inhoud van beide delen en de betreffende geschriften bekijken.

Het Oude Testament is een verzameling van Joodse geschriften die stamt uit de antieke oudheid. De Joodse verzamelnaam voor deze geschriften is de Tenach. Dit woord is een samenvoeging van de woorden Thora, Nebhiim en Chetubhim. De *Thora* is de *wet* en bevat

³⁰ Winkler Prins (1971:1151)

³¹ Keeley (1985:469)

de boeken Genesis, Exodus, Leviticus, Numeri en Deuteronomium. Deze verzameling van vijf boeken wordt ook wel de Pentateuch genoemd. De *Nebhiim* zijn de *profeten*, die onderverdeeld zijn in twee groepen: de vroege profeten (bestaande uit de boeken Jozua, Richteren, Samuël en Koningen) en de late profeten (bestaande uit de boeken Jesaja, Jeremia, Ezechiël en de twaalf kleine profeten). De *Chetubhim* zijn de *geschriften*, die onderverdeeld zijn in drie groepen: de dichterlijke boeken (Job, Psalmen en Spreuken), de feestrollen, ook wel de Megilloth genoemd (Hooglied, Ruth, Klaagliederen, Prediker en Esther) en de historische boeken (Daniël, Ezra-Nehemia, en Kronieken).

In de vergelijking met het christelijke Oude Testament valt het op dat de Tenach bestaat uit 24 boeken (Samuël, Koningen, Kronieken, Ezra/Nehemia en de twaalf kleine profeten vormen allen één boek in plaats twee of meer zoals in het Oude Testament). Ook valt het op dat de historische boeken Jozua, Richteren, Samuël en Koningen worden geschaard onder de profetische boeken. De verklaring hiervoor kan zijn dat de auteurs profeten waren of dat de boeken een illustratie vormden voor de principes die de profeten uitdroegen.³²

Het Oude Testament is dus volgens eigen zeggen een zeer oude verzameling geschriften. Qua tijdsverloop weerlegt het Oude Testament alle miljarden geologische jaren. In plaats daarvan beschrijft het Oude Testament een 6.000 jaar oude aarde, die ongeveer 4.400 jaar geleden als gevolg van de zogenoemde zondvloed volledig onder water heeft gestaan. Hierdoor is de wereld van voor de zondvloed onherstelbaar veranderd.

Er is aanleiding om te geloven dat het schrift al heeft bestaan voor de zondvloed. Al in de eerste hoofdstukken van Genesis komen wij de zogenoemde *toledoth*-structuur tegen. *Toledoth* is het Hebreeuwse woord voor 'geschiedenis' of 'geboorte'. Meermaals komen wij de uitdrukking tegen 'dit is de geschiedenis van...' of 'dit zijn de nakomelingen van...'.³³ Voor zowel 'geschiedenis' als 'nakomelingen' wordt het woord *toledoth* gebruikt. Dit kan duiden op een oorspronkelijke schriftelijke vastlegging van de afstammingslijsten. Deze lijsten zijn later door een redacteur (waarschijnlijk Mozes) verzameld en opgenomen in het boek Genesis. Op basis van deze afstammingslijsten kunnen wij terugrekenen dat Adam ongeveer 6.000 jaar geleden geleefd heeft.

Het Oude Testament beschrijft dus de fundamenteën van het menselijk bestaan. Het tijdperk dat het Oude Testament beslaat, loopt van de oorsprong in 4.000 voor Christus tot ongeveer 450 jaar voor Christus. In de geschiedwetenschap wordt de periode tot ongeveer 3.000 voor Christus aangeduid als de prehistorie en vanaf 3.000 voor Christus als de antieke oudheid, waarin de grote rijken als Egypte, Assyrië, Babylonië, Perzië en Griekenland zijn opgekomen. In het Oude Testament worden deze rijken overigens veelvuldig genoemd.

De prehistorie is volgens de geschiedwetenschap de periode dat er nog niets schriftelijk werd vastgelegd. De mens was daar simpelweg nog niet toe ontwikkeld. Volgens de Bijbel is er echter geen sprake van menselijke ontwikkelingsfasen zoals de evolutie-theorie deze aanhangt. Hierdoor laat de Bijbel ook weinig ruimte voor het bestaan van de prehistorie. Mogelijk heeft de wereld ten tijde van Noach, na de verwoestende zondvloed, prehistorische omstandigheden gekend, maar dat zegt alleen iets over de leefomstandigheden van de mens en niets over zijn ontwikkeling.³⁴ Vanaf de zondvloed lopen de Bijbelse geschiedschrijving en de geschiedwetenschap redelijk goed in pas met elkaar en daarom kan er veel gezegd worden over deze periode. De antieke oudheid heeft belangrijke ontwikkelingen voortgebracht, zoals de opkomst van staten, wereldrijken, godsdiensten, denksystemen, culturen, beschavingen en volkerenstromen. De contouren van de wereldgeschiedenis zijn in de oudheid neergezet en dat

³² Jensen (1978:23)

³³ Gn 2:4, 6:9, 11:10, 11:27

³⁴ Ouweneel (2000:30-35)

maakt het Oude Testament zo waardevol, want juist uit deze tijd beweert deze verzameling geschriften te stammen.

Theologen en historici buigen zich al eeuwen over de vraag wie de Oud-Testamentische geschriften hebben geschreven. Het Oude Testament zelf doet er echter vele en duidelijke uitspraken over. Hieronder volgen slechts enkele voorbeelden.

Er staan tientallen tekstplaatsen in de Pentateuch die Mozes aanwijzen als de auteur van het wetboek,³⁵ dat volgens de Joodse traditie de boeken Genesis, Exodus, Leviticus, Numeri en Deuteronomium bevat. Mogelijk is het oorsprongsboek, Genesis, onder de redactie van Mozes tot stand gekomen in de vorm zoals wij dat boek nu kennen. Dit boek beschrijft namelijk de geschiedenis vanaf de schepping tot aan Mozes. Buiten de vermeldingen in de Pentateuch zijn er nog talloze andere Bijbelteksten die Mozes aanwijzen als de schrijver van het wetboek.³⁶

Van Jozua, die Mozes als leider opvolgde, staat er dat hij de verbondssluiting met het volk opschreef in het 'wetboek Gods' (Jz 24:26). Klaarblijkelijk nam hij naast de leiderschapstaken ook de schrijverstaken van Mozes over. Er wordt verder nog gesproken over het bestaan van verschillende boeken uit de tijd van Mozes en Jozua: het 'boek des verbonds' (Ex 24:7, 2Kn 23:21) of het 'boek van de wet' (o.a. Dt 28:61), het 'boek van de oorlogen des Heeren' (Nm 21:14) en het 'boek des oprichten' (Jz 10:13, 2Sm 10:13).

Van de profeet-ziener Samuël wordt verteld dat hij het recht rond het koningschap schriftelijk vastlegde (1Sm 10:25) en dat er een geschiedenis van hem bestond (1Kr 29:29). Ook van andere profeten is bekend dat zij de geschiedenissen van de regerende koningen beschreven (1Kr 29:29, 2Kr 9:29; 12:15; 13:22; 32:32; 33:19; 35:27). In de Kronieken vinden wij ook een mogelijke aanwijzing voor het bestaan van het boek Klaagliederen (2Kr 35:25). Er wordt in het boek van de koningen verder op verschillende plaatsen gesproken over het bestaan van het 'boek van de kronieken der koningen'.

Van de profetenboeken staat ook duidelijk vermeld dat de profeten hun boodschap opschreven. Dit geldt onder andere voor Jesaja (Js 30:8), Jeremia (Jr 30:2; uitgevoerd door Baruch, Jr 36:4, 17-18, 32 en door Jeremia zelf, Jr 51:60), Ezechiël (Ez 24:2, let op de secure datering; Ez 43:11), Habakuk (Hb 2:2) en van Daniël lezen wij ook dat hij zijn droom opschreef (Dn 7:1).

De schrijvers van de Oud-Testamentische geschriften hebben er dus veel waarde aan gehecht om zichzelf als auteur kenbaar te maken. Daarbij is het belangrijk om op te merken dat al deze auteurs tijdsgenoten van de door hen beschreven gebeurtenissen waren. Het waren volgens eigen zeggen dus contemporaine geschiedschrijvers.

Wij hebben al gezien dat het Oude Testament een zeer lange periode beschrijft. Daarom is het nuttig om een soort periodisering aan te brengen in de inhoud van het Oude Testament. Een historisch overzicht zou kunnen bestaan uit de volgende negen tijdvakken.

	Tijdvak	Periode (vC)	
		van	tot
1	Tijd van de oorsprong	4.000	2.000
2	Tijd van de aartsvaders	2.000	1.600
3	Tijd van slavernij, uittocht en omzwervingen	1.600	1.200
4	Tijd van de inname van het land en de richteren	1.200	1.000
5	Tijd van het verenigde koninkrijk	1.000	930

³⁵ Ex 17:14; Ex 24:4; Ex 34:27; Nm 33:2; Dt 28:58, 61; Dt 29:20, 21, 27; Dt 30:10; Dt 31:9-13; Dt 31:19; Dt 31:22; Dt 31:24-26

³⁶ OT – Jz 8:31, 32, 34; 1Kn 2:3, 2Kn 14:6, 2 Kr 23:18, 2Kr 25:4; 2 Kr 35:12; Ezr 3:2; Nh 8:2; Nh 8:14; Nh 13:1; Dn 9:11, 13; NT – Mk 12:26; Lk 2:22; Lk 5:14; Lk 20:28; Lk 24:44; Jh 1:17; Jh 1:45; Jh 5:46; Jh 7:19; Jh 7:23; Jh 8:5; Hd 6:14; Hd 13:39; Hd 15:5; Hd 15:2; Hd 28:23; Rm 10:5; 1Ko 9:9; 2Ko 3:15; Hbr 10:28

Over de historische betrouwbaarheid van de Bijbel

6	Tijd van het verdeelde koninkrijk (Israël en Juda)	930	722
7	Tijd van het enkele koninkrijk (Juda)	722	587
8	Tijd van de verwoeste tempel en ballingschap	587	517
9	Tijd van terugkeer en herbouw	517	430

Het eerste tijdvak heeft betrekking op de mensheid in haar totaliteit. De overige acht tijdvakken handelen vrijwel uitsluitend over het volk Israël. Hiermee hebben wij een overzicht van de belangrijkste gebeurtenissen uit de geschiedenis van het Oude Testament. Tabel 1 geeft een overzicht met meer gedetailleerde jaartallen en de bijbehorende Oud-Testamentische boeken.³⁷

Bijbelboek	Hoofdstuk	Historische gebeurtenissen		Periode (vC)	
		Aanvang	Einde	Van	Tot
Genesis	1 – 11	Schepping	Torenbouw van Babel	3.948	1.925
Genesis	12 – 50	Roeping Abram	Dood van Jozef	1.925	1.640
Job		<i>Verhaal waarschijnlijk uit de tijd van de aartsvaders</i>		1.925	1.640
Exodus		Onderdrukking in Egypte	Oprichting tabernakel	1.640	1.230
Leviticus		Instelling offer- en priesterdienst, heiligings- en reinigingswetten		1.350	1.230
Numeri		Omwervingen door de woestijn		1.350	1.230
Deuteronomium		Toespraken van Mozes	Dood van Mozes	1.350	1.230
Jozua		Inname Kanaän	Dood van Jozua	1.230	1.190
Richteren		Strijd met de Kanaänieten	Stammenoorlog Israëlieten	1.190	1.075
Ruth		<i>Verhaal uit de tijd van de richters</i>		1.190	1.075
I Samuël	1 – 8	Geboorte van Samuël	Samuël laatste richter	1.075	1.050
I Samuël	9 – 31	Saul wordt koning	Dood van Saul	1.050	1.011
II Samuël		David wordt koning	Volkstelling	1.011	970
I Kronieken	1 – 9	Geslachtsregisters vanaf Adam		6.000	1.050
I Kronieken	10 – 29	Dood van Saul	Dood van David	1.011	970
Psalmen		<i>Voornamelijk geschreven door David</i>		1.011	970
I Koningen	1 – 11	Salomo wordt koning	Dood van Salomo	970	930
II Kronieken	1 – 9	Salomo wordt koning	Dood van Salomo	970	930
Spreuken, Prediker, Hooglied		<i>Geschreven door Salomo</i>		970	930
I Koningen	12 – 22	Scheuring van het rijk	Josafat (Juda)/Achazja (Israël)	930	848
II Kronieken	10 – 28	Scheuring van het rijk	Achaz (Juda)	930	716
II Koningen	1 – 17	Dood van Achazja (Israël)	Ondergang van Israël	852	722
Jesaja, Hosea, Joël, Amos, Jona, Micha				810	687
II Koningen	18 – 25	Hizkia wordt koning	Ondergang van Juda	716	587
II Kronieken	29-36:21	Hizkia wordt koning	Ondergang van Juda	716	587
Jeremia, Klaagliederen				621	580
Ezechiël, Daniël, Obadja, Nahum, Habakuk, Sefanja				664	535
II Kronieken	36:22-23	Terugkeer ballingen olv Zerubbabel		538	
Ezra	1 – 6	Terugkeer ballingen olv Zerubbabel	Herbouw van de tempel	538	517
Esther		<i>Verhaal uit de tijd van de terugkerende ballingen</i>		486	465
Haggai, Zacharia, Maleachi				520	460
Ezra	7 – 10	Terugkeer ballingen olv Ezra	Herinvoering instellingen	458	445
Nehemia		Terugkeer Nehemia	Herbouw van Jeruzalem	445	433

Tabel 1 - Historisch overzicht van het Oude Testament

Bij dit overzicht moet een kanttekening geplaatst worden. Het is erg moeilijk om de gebeurtenissen allemaal even exact te dateren. Er is op detailniveau, maar ook op grote lijnen veel verschil van mening. Om op de dateringkwestie van de gehele Bijbel in te gaan, zou te ver voeren voor deze studie. Voor de datering van specifieke gebeurtenissen die in de volgende hoofdstukken worden behandeld, wordt de datering apart behandeld. Het hier geboden overzicht dient daarom slechts het doel om een chronologisch overzicht te bieden van de gebeurtenissen die beschreven staan in de Oud-Testamentische geschriften.

³⁷ Dit overzicht is op basis van het overzicht uit Payne (1994).

Het hoofdonderwerp van het Oude Testament is de relatie tussen de Heer God en de mensheid. De benaming *testament* wijst ook op het verbond tussen de Heer God en mensen. Aanvankelijk lag de focus van deze relatie op de hele mensheid, maar na de roeping van Abram vernauwt deze focus zich tot het volk Israël. Dat wil overigens niet zeggen dat de Heer God geen bemoeienis meer heeft met de andere (heidense) volken. Het Oude Testament laat op verschillende plaatsen duidelijk zien dat de Heer God de ‘Heer van de ganse aarde’ is.³⁸ Ook in de profetische boeken is te zien dat de Oud-Testamentische toekomstverwachting uitziet naar een tijd waarin de relatie tussen de Heer God en de totale mensheid weer hersteld is. Dit herstel is volgens christenen mogelijk gemaakt door Jezus Christus. Door Zijn sterven aan het kruis en de opstanding uit de dood is er een nieuw verbond tot stand gekomen tussen de Heer God en *alle* mensen. Een nieuw verbond verklaart de benaming *Nieuwe Testament*. Orthodoxe Joden erkennen het Messiaschap van Jezus en Zijn plaatsvervangende lijden en sterven voor de zonden van de mensen niet en daarom behoort het Nieuwe Testament niet tot de Joodse heilige geschriften.

Een bespreking van het Nieuwe Testament dringt aan op een bespreking van de volledige Bijbelse theologie, omdat het Nieuwe Testament de vervulling van het heilsplan van de Heer God in Jezus Christus beschrijft. Toch zal hier niet verder worden ingegaan op dit onderwerp omdat dit buiten de afbakening van deze studie valt. De geïnteresseerde lezers verwijs ik graag naar de uitgebreide literatuur die hierover is verschenen van de hand van verschillende (evangelische) theologen.³⁹

De historische lijn van het Nieuwe Testament is een stuk eenvoudiger dan die van het Oude Testament. Het Nieuwe Testament beslaat slechts ongeveer honderd jaren, die in drie reeksen van gebeurtenissen te verdelen zijn:

	Gebeurtenissen	Periode	
		van	tot
1	Het leven, sterven en de opstanding uit de dood van Jezus Christus.	8/5 vC ⁴⁰	25/28 nC
2	Het ontstaan van de eerste christengemeente in Jeruzalem onder leiding van de apostelen. ⁴¹	25/28 nC	45 nC
3	Het ontstaan van verschillende christengemeenten in het Romeinse Rijk als gevolg van de missionaire arbeid van met name de apostel Paulus.	45 nC	95 nC

De boeken van het Nieuwe Testament zijn ook onder deze drie reeksen van gebeurtenissen te plaatsen. Het leven, sterven en de opstanding van Jezus worden beschreven in de Evangelieën volgens Mattheüs, Markus, Lukas en Johannes. Dan volgt het boek de Handelingen van de Apostelen, waarin zowel de begindagen van de eerste christengemeente als de zendingsactiviteiten van de apostel Paulus worden beschreven. De overige Nieuwe Testamentische geschriften zijn brieven voornamelijk van de hand van de apostel Paulus. Deze brieven zijn hoofdzakelijk gericht aan jonge christengemeenschappen die overal in het Romeinse Rijk (met name in Klein-Azië en Griekenland) waren ontstaan.

³⁸ Jz 3:11, 13; Ps 47:7; Ps 97:5; Js 54:5; Mi 4:13, Za 4:14; Za 6:5

³⁹ Zoals bijvoorbeeld ‘Het Kruis van Christus’ van John Stott (Novapress, Apeldoorn, 1997)

⁴⁰ Omdat de christelijke jaartelling een latere uitvinding is en niet exact overeenstemt met de werkelijke datering ontstaat de opmerkelijke datering dat Christus een aantal jaren vóór Christus geboren is.

⁴¹ Dit waren voornamelijk de discipelen die Jezus gedurende Zijn leven hebben gevolgd. Discipel betekent ‘leerling’ en apostel betekent ‘gezant’.

§ 1.3.1 Hoe zijn wij aan de Bijbel gekomen?

Naast de diverse aanwijzingen voor het menselijke auteurschap heeft de Bijbel een opvallende claim op het Goddelijke auteurschap. De apostel Paulus schrijft:⁴²

Elke schrifttekst is door God geïnspireerd en kan gebruikt worden om onderricht te geven, om dwalingen en fouten te weerleggen, en om op te voeden tot een deugzaam leven (...)

De zinsnede ‘door God geïnspireerd’ is de vertaling voor het Griekse *theopneustos*. Daarin zijn de woorden *theos* (God) en *pneuma* (adem) te herkennen. Paulus stelt dus dat elke schrifttekst door de Heer God is ingeademd, dus als het ware is ingefluisterd. Wij moeten ons goed beseffen dat ‘de schrifttekst’ waar Paulus over spreekt het ons bekende Oude Testament is. Het Oude Testament getuigt zelf overigens ook meermaals van de Goddelijke inspiratie van de schrijvers. Een duidelijke tekst is in dat verband Nehemia 8:15, waar staat dat de Heer God de wet heeft gegeven door de dienst van Mozes. Wij zien ook in Exodus 17:14 dat de Heer God de opdrachtgever is voor het opschrijven, sterker nog in Exodus 24:4 zien wij dat het de woorden van de Heer God zelf zijn die opgeschreven worden. Hetzelfde zien wij onder andere terug bij de profeten Jesaja (Js 30:8) en Jeremia (Jr 30:2).

Het criterium voor de Goddelijke inspiratie wordt canoniciteit genoemd. Dit woord komt van het Griekse woord *canon* dat ‘maatstaf’ betekent. De canoniciteit van het Oude Testament was eigenlijk al voor de christelijke jaartelling bepaald, omdat het binnen het Jodendom duidelijk was welke geschriften behoorden tot de heilige geschriften en welke niet. Een bevestiging hiervan zien wij in de Septuaginta. Dit is de Griekse vertaling van de Hebreeuwse Tenach uit de vierde eeuw voor Christus. De Septuaginta bevat de geschriften uit het Oude Testament.

Naast de Oud-Testamentische boeken bestaan er ook enkele deuterocanonieke⁴³ boeken. Over de canoniciteit van deze boeken bestaat binnen het Christendom onenigheid. Deze boeken worden door de Rooms Katholieke Kerk wel erkend, maar in de Protestantse traditie niet. De inhoud van deze boeken vult overigens voor het grootste gedeelte de periode tussen Maleachi en het Nieuwe Testament op (de zogenoemde intertestamentaire periode) en biedt geen verontrustende afwijkingen ten opzichte van de boeken van het Oude Testament.

Gedurende de eerste eeuwen na Christus zijn de geschriften, die nu tot het Nieuw Testament worden gerekend, door de christenen van generatie op generatie overgedragen. Deze overdracht was gebaseerd op de erkenning van het Goddelijke gezag van deze geschriften, omdat de auteurs, de zogenaamde apostelen en enkele van hun metgezellen, bekend waren onder de christenen.

Dat het Nieuwe Testament al vroeg de vorm had zoals het nu nog heeft, wordt bevestigd door de vondst van geschriften die de Nieuw-Testamentische canon vermelden. De vroegste vermelding van een gedeelte van het Nieuwe Testament is de *Canon Muratori* uit de tweede eeuw na Christus. Daarna volgen de oud-Latijnse vertaling en de oud-Syrische vertaling, die beide slechts enkele boeken⁴⁴ van het huidige Nieuwe Testament missen. Daarnaast is er nog een vermelding van de hand van Origenes uit Egypte (rond 230 nC) en van Athanasius, de bisschop van Alexandrië (367 nC). Het is in ieder geval duidelijk dat de canon in zijn belangrijkste vorm al vroeg door de eerste christenen werd erkend. Dit weersprekt het argument dat de canon van het Nieuwe Testament uit politieke motieven werd vastgesteld tijdens de concilies van Hippo (389 nC) en Carthago (397 en 419 nC). Deze concilies waren

⁴² 2Tm 3:16 (NBV)

⁴³ Deuterocanon betekent ‘tweede’. De deuterocanonieke boeken zijn dus boeken die tot de tweede canon behoren.

⁴⁴ Respectievelijk Hebreeën, Jakobus, 1 Petrus en 2 + 3 Johannes, Judas, Openbaringen

slechts een bevestiging van de overtuiging die al eeuwen door de christenen werd aangehangen.⁴⁵

De samenvoeging van het Nieuwe Testament en het Oude Testament was overigens een eenvoudige stap, omdat zowel Jezus als de apostelen het Goddelijk gezag van het Oude Testament hebben bevestigd. Voor de christenen vanaf de eerste eeuw behoren daarom zowel de Oud-Testamentische geschriften als de Nieuw-Testamentische geschriften tot het geïnspireerde Woord van God.

Het zal voor de oplettende lezer duidelijk zijn dat de opvatting over de Goddelijke inspiratie van de Bijbel sinds de achttiende eeuw niet meer de meest aangehangen opvatting is. Met een bijna religieuze ijver begonnen verlichte historici en theologen zich te buigen over de vraag hoe de Bijbel daadwerkelijk was ontstaan. Daarbij ont deden zij de tekst als eerste van elke vorm van Goddelijke pretentie, om zich vervolgens volledig te richten op de menselijke hand in de geschriften.

Nu dienen wij deze inhoudelijke Bijbelkritiek duidelijk te onderscheiden van de tekstkritiek. De tekstkritiek is namelijk een wetenschap die probeert om uit de verschillende handschriften, die er zijn van de Bijbelse geschriften, de oorspronkelijke grondtekst af te leiden. Op dit moment – wie weet wat de aarde in de toekomst nog zal prijsgeven? – bezitten wij namelijk van geen van de Bijbels geschriften de oorspronkelijke geschreven handschriften (de zogenoemde *autografa*). Wat wij echter wel bezitten zijn voor het Oude Testament tientallen en voor het Nieuwe Testament zelfs duizenden handschriften, die kopieën zijn van de oorspronkelijke tekst. Door deze handschriften te vergelijken kan met grote zekerheid de oorspronkelijke grondtekst van het brondocument worden gereconstrueerd.⁴⁶ Een stimulerende beweging hierbij was het humanisme. Ontstaan vanuit de vierde-eeuwse Renaissance stond het humanisme een terugkeer naar de oorspronkelijke, klassieke bronnen van de West-Europese cultuur voor. Dit gold ook voor de fundamentele bronnen van de christelijke theologie. De Bijbel werd vanuit die invalshoek met hernieuwde interesse gelezen. Al snel bleek hieruit dat de gangbare Latijnse vertaling, de Vulgata, op verschillende punten in gebreke bleef bij de gereconstrueerde grondtekst. Dit bevorderde niet alleen het ontstaan van nieuwe en betere Bijbelvertalingen, maar ook publicaties van de meest betrouwbare versie van de grondtekst van met name de Nieuw-Testamentische geschriften.⁴⁷

Maar ook van de Oud-Testamentische geschriften bleek in de afgelopen eeuw hoe betrouwbaar de versie van de eeuwenoude grondtekst was. In 1947 werden namelijk in een grot nabij de Dode Zee de Qumran-rollen, beter bekend als de Dode-Zeerollen, gevonden. In één keer beschikten wetenschappers over een groot aantal handschriften van de Oud-Testamentische geschriften die ongeveer 1.000 jaar ouder waren dan de in de Middeleeuwen bekende handschriften. Deze ontdekking was van enorme betekenis voor het Bijbelonderzoek en de tekstkritiek en wees uit dat de oorspronkelijke Bijbeltekst zeer zorgvuldig was overgeleverd. Alexander Schick citeert in zijn boek over deze bijzondere vondst de Duitse Qumran-geleerde professor Stegemann van de universiteit van Göttingen, die zegt:⁴⁸

De Qumran-rollen bleken een uitmuntend getuigschrift te zijn voor de joodse kopiïsten van de tussenliggende eeuwen. Op een paar tamelijk onbelangrijke punten na zijn er bijna geen onnauwkeurigheden of fouten te constateren. De tekst van de Bijbel, zoals wij die uit de Middeleeuwen kennen, bestond duizend jaar eerder ook al.

⁴⁵ Inleiding op het Nieuwe Testament in de Telosvertaling (1982:XIV-XVI)

⁴⁶ Ik zou hier graag uitweiden over het ontstaan van de Bijbel, maar dit zou te ver voeren voor deze studie. Daarom verwijs ik graag naar het interessante boek van Ouweneel & Glashouwer (1979) over dit onderwerp.

⁴⁷ McGrath (1997:64)

⁴⁸ Schick (1998:47)

Naast de Bijbelkritiek en de tekstkritiek ontstond er aan het einde van de negentiende eeuw een nieuwe vorm van kritiek, de zogenoemde bronnenkritiek. Deze kritiek meent in de verslaglegging van de oudste Israëlitische geschiedenis verschillende bronnen te herkennen. Zo zou er sprake zijn van een J-bron (gebaseerd op het gebruik van de Godsnaam Jahweh), een E-bron (gebaseerd op het gebruik van de algemene Godsnaam Elohim), de P-bron (gebaseerd op de beschreven priesterlijke rituelen) en de D-bron (gebaseerd op een vermeende onafhankelijke deuteronomistische verslaglegging).⁴⁹ De bronnenkritiek houdt zich bezig met het ontrafelen van de overgeleverde Oud-Testamentische teksten in deze vier rafhels. Deze studie heeft echter geen filologische ambities en biedt geen ruimte voor een uitweiding naar het Hebreeuwse/Aramees⁵⁰ (voor het Oude Testament) of Griekse (voor het Nieuwe Testament) taalgebied. Daarom zullen wij het hierbij laten voor wat betreft de ontstaansgeschiedenis van de Bijbel en ons gaan richten op het historische aspect van de Bijbel.

§ 1.4 De Bijbel en geschiedschrijving

Zoals wij eerder in dit hoofdstuk hebben gezien, wordt iedere vorm van geschiedschrijving bepaald door selectie en perceptie. Deze twee elementen bepalen de interpretatie van de feiten. Maar geldt dit ook voor de Bijbel? Het antwoord op deze vraag zal geïllustreerd worden aan de hand van het Oud-Testamentische boek Ezra.

In 587/586 voor Christus verwoestte de Babylonische vorst Nebukadnessar de stad Jeruzalem en de daarin gelegen tempel. Niet alleen betekende dit het einde van het Joodse godsdienstige centrum, maar ook het voorlopige einde van de Joodse staat, want het grootste en belangrijkste gedeelte van het volk werd meegevoerd in ballingschap naar Babel. Toen de Perzische vorst Cyrus de Grote⁵¹ echter in 539 voor Christus de macht overnam in Babel stuurde hij de volken, die in Babylonische gevangenschap verkeerden, terug naar hun land. In veel gevallen gaf hij hun daarbij ook nog de geroofde tempelschatten mee terug. De politiek van terugkeer en teruggave, die Cyrus voorstond, was een duidelijk breuk met de politiek van verwoesting en deportatie, die zijn Assyrische en Babylonische voorlopers hadden gevoerd.

Een voor deze studie belangrijke vondst met betrekking tot Cyrus is de zogenoemde Cyrus-cilinder. Op deze stenen cilinder, gevonden in 1879, staat een Perzisch-Babylonische inscriptie waarin wordt gesproken over de tolerante politiek van Cyrus. De inscriptie is duidelijk vanuit een Babylonische invalshoek geschreven. Het bericht verhaalt namelijk dat 'de heer der goden, Marduk,⁵² verschrikkelijk toornig' was over de verwaarlozing van de tempel van Marduk en over de dwangarbeid in Babylonië. De volgende fragmenten geven een illustratie.⁵³

Hij (Marduk) zag uit en doorzocht alle landen, zoekend naar een rechtvaardig heerser, die bereid was hem te leiden (in de jaarlijkse processie op Nieuwjaarsdag). [Toen] sprak hij de naam uit van Cyrus, de koning van Anshan, en riep hem uit tot heerser over de ganse wereld.

Ik (Cyrus) deed de godenbeelden, die daar [plachten] te leven, en wier heiligdommen lange tijd in puin hadden gelegen, terugkeren naar [die] heilige steden aan de overzijde van de Tigris, en richtte

⁴⁹ Deze bronnentheorie wordt door sommige moderne historici nog steeds aangehangen, zie bijvoorbeeld Finkelstein & Silberman (2001:11-12) en door andere historici geheel afgewezen, zie bijvoorbeeld Kitchen (2003:172-173).

⁵⁰ Naast het overgrote Hebreeuwse gedeelte zijn er enkele fragmenten van het Oude Testament in het Aramees geschreven, de *lingua franca* in het Midden Oosten sinds het Perzische Rijk.

⁵¹ Zijn Hebreeuwse naam is Kores en zo wordt hij ook in veel Bijbelvertalingen genoemd.

⁵² Marduk was de Babylonische oppergodheid.

⁵³ Zie Anderson (1979: 432-436, 468-470), die Pritchard, *Ancient Near Eastern Texts* citeert.

permanente heiligdommen voor hen in. Ik verzamelde [tevens] al hun [vroegere] bewoners en gaf [hen] hun vroegere woonplaatsen terug.

Onder de terugkerende volken bevonden zich ook een groep Joden en de lotgevallen van deze Joden staan beschreven in het boek Ezra. De aanhef van het boek Ezra vermeldt echter, in tegenstelling tot de Cyrus-cilinder, over het bevrijdingsedict van Cyrus het volgende:⁵⁴

In het eerste regeringsjaar van Cyrus, de koning van Perzië, ging in vervulling wat de HEER Jeremia had laten aankondigen. Hij zette de koning ertoe aan om in zijn hele koninkrijk mondeling en ook schriftelijk het volgende besluit bekend te laten maken: ‘Dit zegt Cyrus, de koning van Perzië: Alle koninkrijken van de aarde heeft de HEER, de God van de hemel, mij gegeven. Hij heeft mij opgedragen om voor hem een tempel te bouwen in Jeruzalem, een stad in Juda. Laten al diegenen onder u die tot zijn volk behoren, zich met de hulp van hun God naar Jeruzalem in Juda begeven om er de tempel van de HEER weer op te bouwen, de God van Israël, de God die in Jeruzalem woont. Allen die hier nog als vreemdeling verblijven, waar zij zich ook mogen bevinden, dienen van hun medeburgers ondersteuning te krijgen in de vorm van zilver, goud, goederen en vee. Dit komt boven op de vrijwillige gaven voor de tempel van de God die in Jeruzalem woont.’

Het is duidelijk dat de Hebreeuwse verslaglegging vanuit een ander standpunt is geschreven dan de Perzisch-Babylonische verslaglegging. De Babyloniërs zien als verklaring voor de loop van de gebeurtenissen de hand van hun god Marduk, terwijl de Hebreeuwse visie de hand van de Heer God herkent. Juist omdat beide beschrijvingen een interpretatie zijn, is het zeer waardevol dat verderop in het boek Ezra een verwijzing wordt gemaakt naar een brondocument. Toen de omringende volken namelijk met argusogen toezagen hoe de Joden zich weer begonnen te vestigen in en rondom Jeruzalem, klaagden zij hierover bij Darius, die inmiddels koning was geworden over Perzië. Dit leidde ertoe dat de herbouw van de tempel, waaraan een belangrijk begin was gemaakt, moest worden gestaakt. De pas teruggekeerde Joodse ballingen lieten het hier echter niet bij zitten, maar wezen koning Darius erop dat zijn voorganger, Cyrus de Grote, expliciet toestemming had gegeven voor de herbouw van de tempel. Zij spoorden Darius aan om een ‘onderzoek in te stellen in de koninklijke archieven naar de vraag of het werkelijk zo was dat koning Cyrus bevel had gegeven om deze tempel van God in Jeruzalem op te bouwen’.⁵⁵ Darius gaf gehoor aan deze oproep en vond een oorkonde met de volgende tekst:⁵⁶

In zijn eerste regeringsjaar heeft koning Cyrus het volgende bevel gegeven aangaande de tempel van God in Jeruzalem: De tempel moet worden herbouwd, op de plaats waar geofferd wordt. De fundamenten moeten dezelfde blijven, en hij moet zestig el hoog worden en zestig el breed. Hij moet bestaan uit drie lagen steenblokken en één laag hout, en de kosten moeten worden betaald uit de koninklijke schatkist. Ook moeten de gouden en zilveren voorwerpen uit Gods tempel, die Nebukadnessar uit het heiligdom in Jeruzalem heeft gehaald en naar Babel heeft gebracht, worden teruggegeven en worden overgebracht naar het heiligdom in Jeruzalem, waar ze horen, en daar worden neergezet, in de tempel van God.

Het is belangrijk om op te merken dat het woord dat voor ‘God’ gebruikt wordt in deze oorkonde een algemene benaming is voor God, of god of zelfs goden.⁵⁷ Het is ook opmerkelijk dat dit gedeelte is geschreven in het Aramees, de politieke voertaal in het Perzische rijk. In die taal is het gedeelte ook opgenomen in het boek Ezra. Wij kunnen hieruit voorzichtig concluderen dat er sprake is van een neutraal brondocument, waarin geen

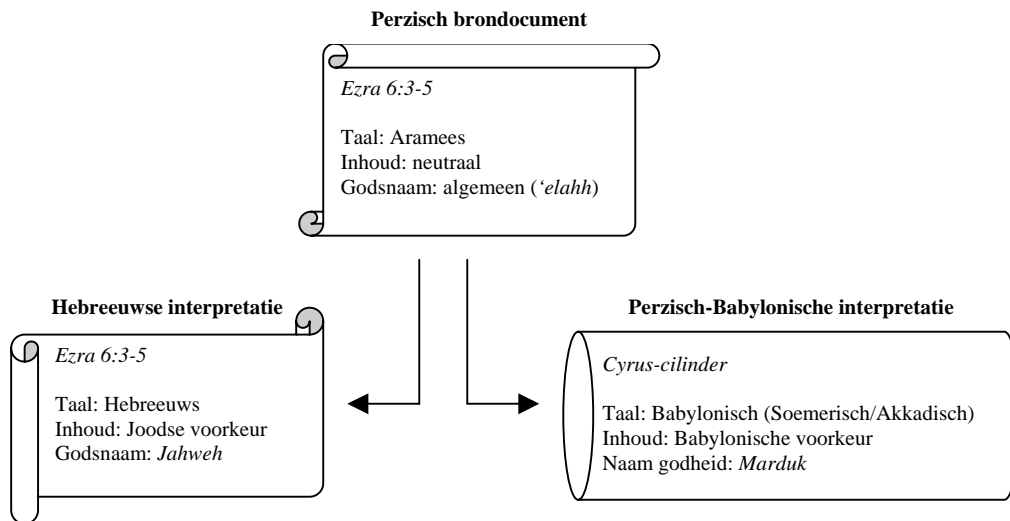
⁵⁴ Ezr 1:1-4 (NBV)

⁵⁵ Ezr 5:17 (NBV)

⁵⁶ Ezr 6:3-5 (NBV)

⁵⁷ Namelijk: ‘*elahh* (Aramees). Zie Hebreeuws-Nederlands Lexicon, OLB (2005).

godsdienstige voorkeur is verweven. In schema krijgen wij daarom aan de hand van de illustratie uit het boek Ezra het volgende te zien:

Figuur 1 - Verslaglegging bevrijdingsdict van Cyrus

Beide interpretaties baseren zich weliswaar op een historische gebeurtenis die heeft plaatsgevonden, maar worden gekleurd door de religie van degene die het verslag heeft opgesteld. Ditzelfde zien wij in het Oud-Testamentische boek Kronieken waarin met regelmaat wordt verwezen naar 'het boek van de kronieken der koningen van Israël/Juda'.⁵⁸ Dit is echter geen verwijzing naar het ons bekende boek Koningen, maar een verwijzing naar annalen die op dagelijkse, maandelijkse of jaarlijkse basis een verslag gaven van 'droge' feiten en gebeurtenissen, zonder overigens verdere verslaglegging van Goddelijke inmenging.⁵⁹ Het woord dat gebruikt wordt in de verwijzingen voor kronieken is een samenstelling van 'zaken' en 'dag',⁶⁰ oftewel een verslaglegging van de *daily affairs*. De boeken Koningen en Kronieken zijn vervolgens boeken die op basis van deze werken zijn opgesteld. Er wordt zelfs gesproken over een geschrift 'de toelichting op/uitlegging van het boek over de koningen' (2Kr 24:27). Het doel van deze verslagen is duidelijk om de hand van de Heer God in de geschiedenis aan te tonen, maar het blijven interpretaties van de feitelijke gebeurtenissen.

Deze verslagen werden geschreven door speciaal daarvoor aangestelde personen, die op basis van de 'droge' geschiedschrijving (de annalen/kronieken) een interpretatie van de geschiedenis schreven, maar dus niet de feitelijke geschiedschrijving zelf. Op verschillende plaatsen in de boeken Koningen, Kronieken en ook in de boeken van Samuël zien we dat het profeten en zieners waren die deze (interpretaties van) geschiedenissen schreven.⁶¹ Zij waren namelijk bij uitstek degenen die de hand van de Heer God zouden kunnen zien in de gebeurtenissen.

Op basis van het voorafgaande kunnen wij concluderen dat Bijbelse geschiedschrijving ook een kwestie van interpretatie is. Omdat in de oud-Israëlitische samenleving de geschiedschrijving door religieuze personen (profeten, zieners, maar ook leiders en koningen) werd gedaan, kreeg deze verslaglegging een godsdienstige lading. Het is interessant om te

⁵⁸ 1Kr 9:1; 2Kr 16:11, 20:34, 25:26, 27:7, 28:26, 32:32, 35:27, 36:8

⁵⁹ Kitchen (2003:45)

⁶⁰ Hebreeuws-Nederlands Lexicon, OLB (2005)

⁶¹ Zie § 1.3

zien dat de besproken verklaringsmodellen⁶² ook in de Bijbelse verslaglegging zijn terug te vinden. Tabel 2 geeft hiervan enkele voorbeelden uit het Oude Testament.

	<i>Covering law model</i>	<i>Hermeneutisch model</i>	<i>Narratieve model</i>
Schrijver	Mozes	Salomo	Nehemia
Rol	(Geestelijk) leider ten tijde van de uittocht uit Egypte en de omzwervingen in de woestijn	Koning van Jeruzalem, zoon van koning David	(Geestelijk) leider ten tijde van de herbouw van Jeruzalem na de terugkeer uit de Babylonische ballingschap
Tekstgedeelte	Deuteronomium 28	Prediker ⁶³	Nehemia 9
Verklaring	<p>Steeds als het volk Israël ongehoorzaam is aan de geboden van de Heer God dan volgt er vloek (honger, ziekte, oorlog etc.).</p> <p>Steeds als het volk Israël gehoorzaam is aan de geboden van de Heer God dan volgt er zegen (voorspoed, vrede etc.).</p>	In dit filosofische werk stelt Salomo zich ten doel de wijsheid in alles te onderzoeken (Pr 1:13). Hij komt echter tot de conclusie dat al het menselijk handelen ijdelheid is en zijn slotwoord luidt: ‘Vrees God en onderhoudt Zijn geboden, want dat geldt voor alle mensen’ (Pr 12:13).	De ‘ bouwstenen ’ van de schepping, de roeping van Abram, de uittocht uit Egypte, de wetgeving bij de Sinai, de omzwervingen in de woestijn, de inname van het land, de tijd van de koningen, de terugkeer uit de ballingschap, tonen dat de Heer God vasthoudt aan het verbond (Nh 9:32).

Tabel 2 – Voorbeelden van verklaringsmodellen in de Bijbelse geschiedschrijving

In zijn artikel *Christelijke geschiedschrijving: de uitdaging van het postmodernisme* stoeit David Onnenink met het dilemma tussen feit en interpretatie en vraagt zich hardop af of er eigenlijk wel zoiets als christelijke geschiedwetenschap bestaat. Volgens Onnenink kan niet van de (christen-)historicus verwacht worden dat deze een verklarende interpretatie van de geschiedenis levert. Wel ziet Onnenink ruimte voor een christelijke geschiedbeschouwing, waarmee hij een visie op de geschiedenis, die uitgaat van christelijke vooronderstellingen, bedoelt. Deze geschiedbeschouwing lijkt in de lijn van de Bijbelse geschiedschrijving zoals wij hierboven hebben gezien.

Over deze Bijbelse geschiedbeschouwing stelt Henk Medema in zijn artikel *Wat is historisch waar? Over de historische betrouwbaarheid van de Bijbel* dat zoals Herodotus de vader van de geschiedenis was (zie boven), de Joden de vaders van de betekenis van de geschiedenis zijn. Medema maakt gebruik van het boek *Zachor* (‘Herinnering’) van Yosef Hayim Yerushalmi om deze stelling te onderbouwen en schrijft:

Een joodse manier van denken over de geschiedenis ziet niet de opeenvolging van gebeurtenissen in horizontale lijn, maar plaats de betekenis van het gebeuren in verticale lijn (...) Israël is niet een volk van historici, maar van koningen en priesters. De hoogten en de diepten van de relatie met God en met de onzichtbare wereld wordt vastgehouden, niet door hooggeleerde wetenschappers, maar door vrome mensen.

Zowel Onnenink en Medema bepleitten dus de stelling dat de Bijbel wel degelijk geschiedschrijving is, maar geven tegelijkertijd aan dat deze geschiedschrijving, net zoals alle geschiedschrijving, door perceptie en selectie wordt bepaald. Deze stelling wordt ondersteund door het voorbeeld dat wij in deze paragraaf hebben uitgewerkt (zie figuur 1).

⁶² Zie § 1.1

⁶³ De citaten komen uit de NBG.

§ 1.5 Mythe, geschiedschrijving en de Bijbel

In de tweede paragraaf van dit hoofdstuk hebben wij gezien dat er twee verschillende definities zijn van mythe. De moderne definitie beschouwt een verhaal als mythe wanneer er sprake is van Goddelijke inmenging of wanneer er een zekere religieuze lading in het verhaal is opgenomen. Wanneer wij de Bijbel langs deze meetlat zouden leggen dan kunnen wij niets anders concluderen dan dat er aan dit criterium wordt voldaan. De Bijbel is een interpretatie van gebeurtenissen die zich in de Oudheid hebben voorgedaan en deze interpretatie kent ontegenzeggelijk een hoofdrol toe aan de Heer God.

De traditionele definitie van een mythe kijkt echter naar het fundament van het verhaal. Als er geen fundament blijkt te zijn, doordat de oorsprong van het verhaal en de auteur niet bekend zijn, dan wordt er gesproken over een mythe. Uit het voorafgaande is te concluderen dat hiervan in de Bijbel geen sprake is. De auteur wordt namelijk in veel gevallen uitdrukkelijk genoemd of is uit de tekst af te leiden. Daarbij komt dat in de Israëlitische samenleving ten tijde van het Oude Testament de historiografische activiteiten onder de verantwoordelijkheid van profeten en priesters werden uitgevoerd. De auteurs van de geschriften waren daarom bekend onder de bevolking, ondanks het feit dat er niet altijd expliciet een schrijver wordt genoemd in het boek.

Daarnaast zijn er ook externe bewijzen gevonden die de Bijbelse verslaglegging staven, zoals bijvoorbeeld de Cyrus-cilinder. Dit zegt dus niets over de waarheid van de interpretatie – dit is immers voor elke historisch verhaal een kwestie van geloof – maar wel over de feitelijkheid van de beschreven gebeurtenis.

In dit hoofdstuk hebben wij gezien dat de Bijbel dus geschiedkundige verslagen bevat. De deugdelijkheid van deze geschiedschrijving dient echter onderzocht te worden om vast te kunnen stellen of deze verslaglegging ook betrouwbaar is. In het volgende hoofdstuk zullen wij daarom gaan kijken naar de historiciteit van – voor vele mensen in mythische wolken omhulde – koning Salomo.

HOOFDSTUK 2

Zoeken in het Oude Testament: Salomo

*Koning Salomo overtrof
alle koningen der aarde
in rijkdom en wijsheid.*

1 Koningen 10:23 (NBG)

De persoon van koning Salomo is in de afgelopen eeuwen een inspiratiebron geweest voor schrijvers, kunstenaars en componisten, maar wat weten wij werkelijk van hem? Eigenlijk alleen maar wat het Oude Testament over hem verteld.⁶⁴ Om ons niet te laten misleiden door latere mythologisering rondom de persoon van Salomo zullen wij op zoek gaan naar externe bewijzen die de Bijbelse verslaglegging over Salomo bevestigen.

§ 2.1 Waarom Salomo?

Juist voor het Oude Testament is de historische betekenis van koning Salomo van wezenlijk belang. Hij bekleed als het ware een scharnierfunctie tussen de twee fasen in de antieke geschiedenis van het volk Israël. De eerste fase is de periode waarin Israël zich vestigt in het land Kanaän (veertiende en dertiende eeuw vC) en zich ontwikkelt tot een staat (twaalfde en elfde eeuw vC). De tweede fase is de periode waarin de staat Israël in verval raakt (negende eeuw vC), wordt overweldigd door de Assyriërs en de Babyloniërs (achtste en zevende eeuw vC) en uiteindelijk langzaam weer wordt opgebouwd (zesde eeuw vC). De periode waarin Salomo regeert (tiende eeuw vC) is een periode van welvaart en expansie en daarmee een kernpunt in de antieke geschiedenis van Israël.

In dit hoofdstuk zullen wij onderzoeken of de beweringen uit het Oude Testament over Salomo op historische grond zijn gefundeerd. Dit is een uitdagende zoektocht, want in de buiten-Bijbelse bronnen, die tot op heden zijn ontdekt, wordt deze fameuze koning niet genoemd. Dit gebrek aan expliciet extern bewijs is voor sommige wetenschappers aanleiding

⁶⁴ De enkele aanvullingen die de antieke Joods-Romeinse geschiedschrijver Flavius Josphus gegeven heeft, zullen wij hier verder buiten beschouwing zullen laten. Zie Josephus (1997) Hij was namelijk helemaal afhankelijk van het Oude Testament. Deze stelling wordt in een bijzin geponeerd in het artikel van Lalleman (Ellips, 2006a).

geweest om de betrouwbaarheid van de Bijbelse verslaglegging in twijfel te trekken. Juist de historiciteit van koning Salomo en zijn beroemde vader David is tegenwoordig onderwerp van een verhit debat. Recente opgravingen in de jaren negentig van de vorige eeuw en aan het begin van deze eeuw hebben nieuwe argumenten aangedragen. Deze vondsten verplichten iedereen die een mening heeft over de betrouwbaarheid van de Bijbel om opnieuw de feiten te bezien. De actualiteit van de discussie over de historiciteit van Salomo maakt dit onderwerp tot een uitstekend voorbeeld voor deze studie. De scharnierfunctie die Salomo bekleed in de antieke geschiedenis van Israël, maakt dit onderwerp namelijk tot een geschikt voorbeeld voor het aantonen van de betrouwbaarheid van het Oude Testament.

Wij zullen eerst gaan kijken naar de verslaglegging in het Oude Testament over koning Salomo. Daarna zullen de ontwikkelingen op het archeologische vakgebied onder de loep worden genomen. In de afsluitende paragraaf zullen vervolgens de verschillende aspecten naast elkaar worden gezet om een conclusie te kunnen trekken naar aanleiding van de vraag of koning Salomo een historisch persoon is geweest of een mythische figuur in de Joodse historische beleving.

§ 2.2 Wat zegt het Oude Testament over Salomo?

De informatie die wij over Salomo hebben, is afkomstig uit de eerste elf hoofdstukken van het eerste Koningenboek en de eerste negen hoofdstukken uit het tweede Kroniekenboek. Beide boeken behandelen dezelfde lijn van gebeurtenissen, die volgens het getuigenis van het Oude Testament gedateerd worden in de tiende eeuw voor Christus; om precies te zijn in de periode van 970 tot 930 voor Christus (zie tabel 1).

De vraag wie de verhalen van de koningen van Israël heeft opgetekend zullen wij verderop behandelen, omdat dit een cruciaal punt is in de discussie over de historiciteit van koning Salomo. Eerst zullen wij de verslaglegging over Salomo bekijken.

Machtgebied

Nadat zijn vader, koning David, was overleden maakte Salomo aanspraak op de troon, omdat zijn vader dit uitdrukkelijk had besloten op zijn sterfbed. Om deze aanspraak te kunnen realiseren, diende Salomo echter eerst zijn politieke tegenstanders te elimineren. Zijn halfbroer Adonia had namelijk met behulp van Davids legeroverste Joab een greep naar de macht gedaan. Zowel Adonia als Joab en enkele andere politieke opponenten werden in opdracht van Salomo geëxecuteerd. Ondanks zijn welluidende naam – Salomo betekent ‘vrede’⁶⁵ – begon de regeringsperiode van Salomo dus met bloedvergieten. Voor zover de Bijbel het ons verteld is dit echter ook het enige bloedvergieten geweest dat heeft plaatsgevonden onder de regering van Salomo. Hiertoe was ook geen noodzaak. Zijn vader David had namelijk door zijn intensieve krijgstochten politieke stabiliteit en rust gebracht in het rijk van Israël.

Dit rijk (zie figuur 2)⁶⁶ strekte zich uit van het hedendaagse Libanon (toen Phoenicië) in het noorden tot aan de natuurlijke grens van de Negev-woestijn in het zuiden. En van de Eufraat in het hedendaagse Irak (toen Assyrië) in het oosten tot aan de Middellandse zee in het westen, met uitzondering van de landstrip die behoorde aan de Filistijnen en overeenkomt met de hedendaagse Gazastrook.

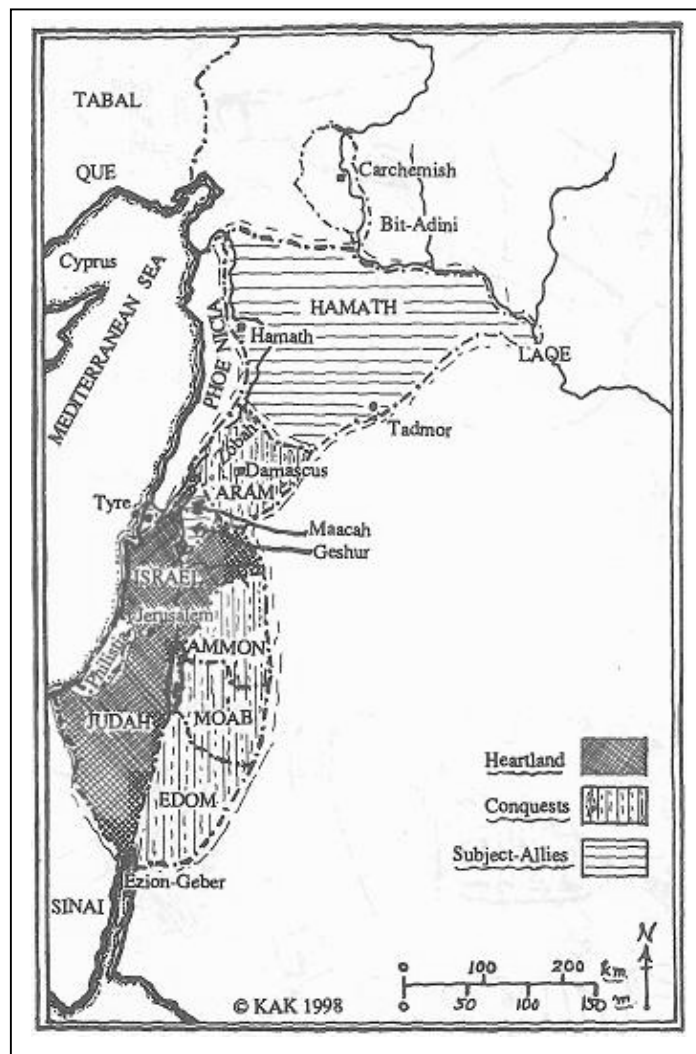
Dit *mini-empire*⁶⁷ was voor de Israëlitische begrippen van ongekend grootte. Nog nooit had het volk Israël over zo’n groot machtsgebied beschikt. Naast deze geografische vooruitgang kende Israël ook een economische bloeiperiode onder koning Salomo. Diverse aspecten van

⁶⁵ Hebreeuws-Nederlands Lexicon, OLB (2005)

⁶⁶ Kitchen (2003:617)

⁶⁷ Deze term neem ik dankbaar over van Kitchen (2003)

deze bloeiperiode worden in het Oude Testament besproken, zoals de rijkdom van Salomo, zijn bouwactiviteiten en zijn handelsactiviteiten. Dit alles zorgde ervoor dat Israël uitgroeide tot een welvarend en machtig volk in de tiende eeuw voor Christus.

Figuur 2 - Het rijk van Israël onder Salomo

Handelsactiviteiten

Salomo had intensieve handelscontacten in het Midden Oosten. Zo lezen wij dat hij paarden en wagens importeerde uit Misraïm (gelegen nabij Ninevé in Assyrië) en uit Kewe (in Cilicië). Deze paarden en wagens werden vervolgens weer doorverkocht aan buurvolken zoals de Hethieten en de bewoners van Aram.⁶⁸ Daarnaast had hij een vriendschappelijke relatie met koning Hiram van Fenicië. Met Hiram had Salomo een handelsafpraak gemaakt, waarbij Salomo voedsel leverde in ruil voor hout van de Libanon, ambachtslieden om hem te assisteren bij zijn bouwactiviteiten en een vloot inclusief zeelieden om handel mee te kunnen drijven.⁶⁹ Met deze vloot importeerde Salomo voornamelijk hout, goud en andere edelstenen. Daarnaast beschikte Salomo ook over een zogenoemde Tarsisvloot waarmee hij bijzondere waren importeerde zoals ivoor, maar ook exotische dieren zoals apen en pauwen.⁷⁰

⁶⁸ 2Kr 1:14-17

⁶⁹ 1Kn 5:10-11; 1Kn 9:27; 1Kn 10:11

⁷⁰ 1Kn 10:22

Phoenicië

Het is interessant om in verband met deze handelsrelatie met de Phoeniciërs een uitstap te maken naar de rol van dit volk in de antieke geschiedenis.⁷¹ De steden Sidon, Biblos en Tyrus vormden het gebied van de Phoeniciërs. Tussen deze steden bestond geen politieke eenheid. Eigenlijk waren het verschillende afzonderlijke stadstaten die ieder hun eigen gang gingen. Tot aan ongeveer 1000 voor Christus was Sidon de belangrijkste stad, maar daarna nam Tyrus deze positie over. Koning David en met name koning Salomo hadden in die periode belangrijke betrekkingen met Hiram, de koning van Tyrus.⁷²

Waarschijnlijk hadden de Phoeniciërs (mogelijk door hun gebrek aan politieke eenheid) geen eigen rijke cultuur. Toch legde hun alfabet de basis voor zowel het Hebreeuwse als het Griekse alfabet en daarmee dus ook indirect voor het westerse alfabet.

De kracht van dit volk was hun gave om zeewaardige schepen te maken. Voor de bouw van deze schepen konden zij perfect gebruik maken van de beroemde ceders van de Libanon. In 1999 zijn er op de bodem van de zee voor Egypte en Israël restanten van een zeewaardig Phoenicisch schip gevonden. Met deze schepen voeren de Phoeniciërs het Middellandse Zeegebied af en stichtten overal handelskoloniën. Als handige handelaars, die beschikten over een monopoliepositie en enorme handelsroutes, konden de Phoeniciërs de waren uit de cultuurgebieden van hun oosterse achterland overal in het Middellandse Zeegebied afzetten. Maar ze beperkten zich niet alleen tot het Middellandse Zeegebied. Het schijnt zelfs dat ze voorbij de Straat van Gibraltar zijn gevaren, waar recente archeologische opgravingen Phoenicische offergaven aan hun zeegod naar boven brachten. Ook verslagen van bijvoorbeeld de Griekse historicus Herodotus vertellen dat de Phoeniciërs opmerkelijk ontdekkingen deden in West-Afrika en dat ze helemaal rond Afrika gevaren zijn. Eén verslag vertelt zelfs dat deze zeevaarders uit de Oudheid tot aan Zuid-Engeland zijn gekomen.

De betekenis van de Phoenicische expansiedrang komt waarschijnlijk het best tot uitdrukking in de kolonie Carthago. Deze stad in Noord-Afrika groeide sinds haar stichting in de negende eeuw voor Christus uit tot een machtige partij in het Middellandse zeegebied. Zes eeuwen later was het zo'n machtige stad dat er enkele belangrijke oorlogen gevoerd werden met het grote Rome. Deze oorlogen staan bekend als de Punische Oorlogen, waarbij 'Punisch' herinnert aan de 'Phoenicische' stichters van Carthago. De meest beroemde Carthager is wel de fameuze legeraanvoerder Hannibal. Hij trok met een troep olifanten de Alpen over en wist de jonge Romeinse Republiek bijna op de knieën te krijgen. Uiteindelijk moest Carthago in Rome haar meerdere erkennen en dit was het einde van de Phoenicische heerschappij in het Middellandse Zeegebied.

De handelsovereenkomst tussen Salomo en Hiram past uitstekend in dit beeld van de Phoeniciërs. Salomo aan de ene kant beschikte over veel voedsel en wilde graag beschikken over hout en een gedegen handelsvloot. Hiram aan de andere kant beschikte over een uitmuntende vloot, maar had door zijn specialisatie in handel waarschijnlijk een dringende behoefte aan voedsel. Zoals wij hebben gezien is uit deze wederzijdse behoefte een bloeiende handelsovereenkomst voortgekomen.

Goudhandel

Met name de goudvloot van Salomo moet een belangrijk onderdeel van zijn handelsactiviteiten zijn geweest, omdat hierover uitdrukkelijk wordt gesproken in de boeken Koningen en Kronieken. Wij lezen dat Salomo in de haven van Esjon-Geber aan de oever van de Schelfzee in het zuidelijke land Edom een vloot uitrustte om goud te halen uit het land

⁷¹ Beliën & Meijer (1980:64); Sesam Wereldgeschiedenis (1965:208-214); Naerebout & Singor (2001: 166); Ploetz (1998); door National Geographic uitgezonden documentaire: *The Quest for the Phoenicians*

⁷² 1Sm 5:11, 1Kn 5, 7, 9, 10

Ofir.⁷³ Over de ligging van dit land bestaat geen eenduidige opvatting. Zo menen sommigen dat het land in Oost Afrika moet hebben gelegen, terwijl anderen denken dat het een Indisch kustland moet zijn geweest. Anderen denken echter aan het zuidelijke gebied van Arabië, waar ook andere goudlanden zijn gelegen, zoals Sheba en Havila.⁷⁴ Met name het land Sheba is in dit verband erg interessant omdat uit dat land de mysterieuze koningin van Sheba kwam om de rijkdom en wijsheid van de beroemde koning Salomo met eigen ogen te zien. Het is heel aannemelijk dat dit bezoek niet slechts uit nieuwsgierigheid heeft plaatsgevonden, maar dat het een zakelijk karakter heeft gehad.⁷⁵ Dit idee wordt bevestigd door de plaats van het verhaal over de koningin van Sheba in het Koningenboek. Er wordt namelijk eerst gesproken over de plaats waar Salomo zijn goud vandaan haalde en verderop over zijn goudvoorraad. Daartussen is het verhaal over de koningin van Sheba geplaatst. Dit lijkt onsamenhangend, tenzij het gelezen wordt als één van de verklaringen voor de florerende goudhandel van Salomo. Wij lezen ter bevestiging hiervan dat de koningin van Sheba naast specerijen en edelstenen ook goud meebracht voor hem.⁷⁶

Rijkdom

Het is niet vreemd dat deze bloeiende handelsactiviteiten tot grote welvaart en rijkdom leidde. Met zijn goudhandel alleen al haalde Salomo 666 talenten goud per jaar binnen. Omgerekend in hedendaagse eenheden is dit 32.634 kilo goud per jaar! Maar niet alleen overzeese handel vormde een bron van inkomsten. Er werden natuurlijk ook winsten gemaakt door handelslieden en kramers die door het grote rijk trokken. Daarnaast werden er ook belastingen geïnd bij geallieerde vorsten en stadhouders. Dit alles zorgde ervoor dat de economie van Israël explosief groeide.⁷⁷

Bouwactiviteiten

Naast een actieve handelaar was Salomo ook een enthousiaste bouwer. Hiervoor waren voldoende redenen. De eerste reden is dat welvaart altijd gepaard gaat met demografische groei en dit vraagt om een uitbreiding van steden. Daarnaast moest het grote machtsgebied waarover Salomo regeerde, goed verdedigd worden aan de grenzen. Ook vroeg een rijk met de uitstraling en rijkdom zoals deze aan Salomo wordt toegeschreven om imposante gebouwen en een schitterende hoofdstad. Aan al deze zaken heeft Salomo zijn bouwactiviteiten gewijd.

Jeruzalem

Al onder zijn vader David was Jeruzalem – dat ‘de stad van de vrede’ betekent – de hoofdstad van Israël. In deze stad zetelde de koning met zijn bestuurlijke apparaat en deze stad was eveneens het centrum van de Israëlitische eredienst. Om aan deze dubbelfunctie van de stad recht te doen, wilde koning David niet alleen een huis voor zichzelf in Jeruzalem, maar ook een huis voor de Heer God. Het was echter pas in de periode van rust en vrede onder koning Salomo dat deze wens voor de bouw van de tempel in vervulling kon gaan.

Door zijn goede contacten met de Phoenicische koning Hiram beschikte Salomo niet alleen over het uitstekende hout van de Libanese ceders, maar hij kreeg van Hiram ook de beschikking over Phoenicische ambachtslieden. In een periode van zeven jaar bouwde

⁷³ 1Kn 9:26

⁷⁴ Zie Bijbels Theologische Encyclopedie (2004); vgl. Gn 10:7, 29, 30 en Ps 72:15 (deze psalm is overigens van Salomo)

⁷⁵ Kitchen (2003:119)

⁷⁶ Plaats van het goud: 1Kn 9:28; verslag over goudvoorraad: 1Kn 10:14; verslag over koningin van Scheba: 1Kn 10:1-13; Goudgift door koningin: 1Kn 10:10

⁷⁷ Goudinkomsten: 1Kn 10:14; handelsinkomsten en belastingen: 1Kn 10:15

Salomo met deze hulp een indrukwekkende tempel opgetrokken uit hout, steen, koper en goud. Door de hulp van Hiram is het heel aannemelijk dat de bouwkundige stijl van deze tempel Phoenicische kenmerken heeft gehad. De bouw van de tempel is een belangrijke activiteit van Salomo geweest. Hiermee gaf hij niet alleen een geweldige impuls aan de Joodse godsdienst, maar vervulde hij ook de wens van zijn vader en vele priesters en profeten dat de Heer God in het midden van Zijn volk kon wonen.

Nadat de tempel klaar was wijdde Salomo zich voor de daarop volgende dertien jaar aan de bouw van zijn eigen huis. Op hetzelfde complex als waar de tempel stond, bouwde Salomo een indrukwekkend paleis met een troonzaal, een rechtszaal een zuilengalerij en natuurlijk zijn eigen woonvertrekken. Ook dit gebouw was opgetrokken uit kostbare stenen en speciaal cederhout, afgezet met edel gesteente. Naarmate Salomo's welvaart groeide nam ook de pracht van zijn bouwwerken toe. Zo bouwde hij een zeer excentrieke troon van ivoor, die volgens de verslaglegging in het boek Koningen zijn weerga niet kende.⁷⁸ Ook bouwde hij een huis dat wegens de gebruikte bouwmaterialen het *Woud van de Libanon* werd genoemd.⁷⁹ Daarnaast verrichtte Salomo ook nog bouwwerkzaamheden aan de versterking van de stad Jeruzalem. Zo versterkte hij de stadsmuur en bouwde hij de Millo, dat naar alle waarschijnlijkheid een citadel is geweest aan de noordkant van zijn paleis.⁸⁰ Zo groeide Jeruzalem onder Salomo uit tot een prachtige stad, die niet alleen het centrum vormde van de eredienst voor de Heer God, maar ook een *mini-empire* waardig regeringscentrum was.

Andere steden

Naast de bouwwerkzaamheden in Jeruzalem legde Salomo zich ook toe op de bouw van andere steden. Dit waren voorraadsteden, wagensteden, ruiterssteden en vestigingssteden.⁸¹ Drie steden worden bij naam genoemd. Dit zijn Hasor, Megiddo en Gezer. Dit waren overigens geen nieuwe steden, want alle drie worden ze al eerder genoemd in de Bijbel. Wij lezen bijvoorbeeld over Gezer dat de koning van Egypte de stad verwoestte en ontdeed van Kanaänieten. Vervolgens droeg hij de stad over aan Salomo als bruidschat aan zijn dochter. Salomo versterkte de stad vervolgens samen met andere steden in het zuidelijke woestijngebied, waarschijnlijk om de dreiging van het vijandige Edom te controleren.⁸² Met de versterking van het noordelijk gelegen Hasor wilde Salomo waarschijnlijk de handelsroute met Phoenicië beveiligen. Bij Hasor bevond zich namelijk de belangrijke overgang over de Jordaan.

Politiek

De door Salomo gevoerde politiek werd gekenmerkt door een bijzondere wijsheid. Zoals wij uit het voorgaande hebben kunnen zien, leverde hem dit goede contacten op met zijn buurlanden.

Binnenlandse politiek

Zoals eerder gezegd werd het rijk van Salomo gekenmerkt door stabiliteit en vrede. Onder zijn wijze besturing werd er recht gesproken in het land. Om deze besturing en rechtspraak goed uit te kunnen voeren, verdeelde Salomo het rijk in twaalf districten, die overigens geen verband hielden met de grenzen van het oude stammenverband.⁸³

⁷⁸ 1Kn 10:18-19

⁷⁹ 1Kn 7:2

⁸⁰ Bijbels Theologische Encyclopedie (2004)

⁸¹ 2Kr 8:4-6

⁸² 1Kn 9:15-17

⁸³ Bijbels Theologische Encyclopedie (2004)

Van interne politieke tegenstand is er tijdens de regering van Salomo nauwelijks sprake. Afgezien van de zuiveringen bij aanvang van zijn regeringen vonden er verder geen staatsgrepen of andere ontwrichtende politieke verschuivingen plaats. Pas aan het einde van zijn regeerperiode begon de onrust opnieuw op te komen. Vanuit Edom en Syrië begonnen oude rivalen zich te roeren en ook Jerobeam, de opzichter over zijn bouwwerkzaamheden, begon een bedreiging te vormen voor de troonopvolging door Salomo's zoon. Na zijn dood zou het rijk van Salomo uiteen vallen en zou Jerobeam gaan regeren over het noordelijke gedeelte van het rijk.⁸⁴

Buitenlandse politiek

Salomo had verschillende buitenlandse betrekkingen. De eerste betrekking was met Egypte. Salomo was gehuwd met de dochter van de Egyptische farao. Deze betrekking leverde voor Salomo een verbeterde positie in het zuidelijke gedeelte van zijn rijk op. Naast het feit dat de farao steden (zoals Gezer) afstond aan Salomo vormde hij ook een goede bondgenoot tegen het dreigende Edom.

De tweede betrekking was met Phoenicië (Tyrus). Net als zijn vader David had Salomo een goede vriendschappelijke betrekking met Hiram, waarmee hij ook een waardevolle handelsbetrekking had. Mogelijk is deze goede betrekking later verslechterd, omdat wij lezen dat Hiram ontevreden was over de door Salomo geleverde tegenprestatie voor zijn diensten.⁸⁵ Een mogelijk derde betrekking had Salomo met het land Sheba, dat misschien een rol heeft gespeeld in de goudhandel. Tot slot waren er nog diverse betrekkingen met de omringende volken. Zo had Salomo zich een harem van Moabitische, Ammonitische, Edomitische, Sidonitische en Hethitische vrouwen verzameld. Met deze volken had Salomo ook handelsbetrekkingen, zoals de paard- en wagenhandel. Ook dienden verschillende vorsten uit zijn machtgebied belastingen en tributen te betalen aan koning Salomo.

Het is niet vreemd dat deze imposante schets van koning Salomo, die het Oude Testament ons geeft, voor veel archeologen en historici aanleiding is geweest om onderzoek te doen naar deze fameuze koning. Ondanks het feit namelijk dat de verslaglegging over hem gegrond is in talloze verwijzingen naar politieke situaties uit zijn periode, heeft het verhaal over Salomo voor velen een mythisch karakter gekregen. Wij zullen ons verder buigen over de vraag of dit terecht is.

§ 2.2.1 Wie schreven de boeken Koningen en Kronieken?

Voordat wij ons echter gaan richten op de vondsten die in het archeologische vakgebied zijn gedaan met betrekking tot Salomo, zullen wij eerst kijken naar de vraag wie eigenlijk de boeken Koningen en Kronieken geschreven hebben. Het probleem is namelijk dat noch in het boek Koningen noch in het boek Kronieken een schrijver wordt genoemd. Dit is een belangrijke constatering, want in het eerste hoofdstuk hebben wij vastgesteld dat een mythe in de oorspronkelijk betekenis een verhaal zonder bronvermelding is. Nu wil het overigens niet zeggen dat een verhaal waarbij de bronvermelding ontbreekt, automatisch een mythe is; zeker niet bij zo goed gedocumenteerde verslagen zoals wij die in de boeken Koningen en Kronieken aantreffen. De gebruikte bronnen wordt in deze boeken namelijk uitdrukkelijk vermeld. Hieronder volgt een overzicht.⁸⁶

⁸⁴ Zie over de tegenstanders van Salomo: 1Kn 11

⁸⁵ 1Kn 9:11-13

⁸⁶ Aebi (1978:38,42)

Koningen

- *De Kroniek van Salomo* 1Kn 11:41
- *De Kroniek van de koningen van Juda en Israël* 1Kn 14:19, 29; 2Kr 25:26

Kronieken

- *Boek van de ziener Samuël* 1Kr 29:29
- *Boek van de profeet Nathan* 1Kr 29:29
- *Boek van de ziener van Gad* 1Kr 29:29
- *Profetie van Achia van Silo* 2Kr 11:41
- *Gezichten van de ziener Jedo* 2Kr 9:29
- *Boek van de profeet Semaja* 2Kr 12:15
- *Boek van Jehu* 2Kr 20:34
- *Boek van de profeet Jesaja* 2Kr 26:22

De schrijver(s) of redacteur(en) van de boeken Koningen en Kronieken hebben dus diverse bronnen tot hun beschikking gehad. In het vorige hoofdstuk hebben wij al gezien dat de verwijzing naar de genoemde kronieken duidt op het feit dat de boeken zelf een interpretatie zijn van de geschiedenis. Deze interpretaties werden vaak geschreven door religieuze personen, zoals profeten of zieners. Ook dat verschijnsel zien wij terug in de hierboven vermelde bronnen.

Het is aannemelijk dat het boek Kronieken door Ezra is geschreven.⁸⁷ Een argument hiervoor is de exacte overstemming tussen het laatste hoofdstuk van Kronieken en het eerste hoofdstuk van Ezra-Nehemia.⁸⁸ Daarnaast zijn er ook literaire overeenkomsten tussen beide boeken te constateren.⁸⁹ Een laatste argument is dat Ezra bekend stond als schrijver.⁹⁰

Over het auteurschap van het boek Koningen weten wij echter helemaal niets meer dan enkele suggesties van Bijbeluitleggers, die wij hier verder buiten beschouwing zullen laten. Voor nu is het belangrijk om vast te stellen dat er onduidelijkheid bestaat over het auteurschap van deze wezenlijke geschiedkundige werken van het Oude Testament en dat de mogelijke auteur van Kronieken, Ezra, ruim 400 jaar na Salomo heeft geleefd.

Wij zullen in de volgende paragraaf zien dat dit ogenschijnlijk dunne ijs waarop de historiciteit van Salomo rust voor veel Bijbelkritische wetenschappers niet stevig genoeg is gebleken om de historische waarheid te aanvaarden. Om deze kritiek echter te staven dienen zij extern bewijs tegen Salomo aan te voeren. Dit bewijs menen zij te vinden in de archeologische vondsten.

§ 2.3 Archeologische vondsten

In de laatste helft van de twintigste eeuw ontstond er een nieuwe beweging die in tegenstelling tot de traditionele opvatting de historische betrouwbaarheid van de Bijbel in twijfel trok. De aanhangers van deze opvatting worden revisionisten genoemd, omdat zij de beweringen van de Bijbel op basis van nieuwe feiten willen herzien. Een andere benaming voor deze aanhangers is nihilisten, omdat zij geen enkele historische waarde aan de Bijbelse beweringen hechten. Een belangrijke aanleiding voor deze opvatting is het feit dat er geen enkele expliciete vermelding van koning Salomo is gevonden in de buiten-Bijbelse bronnen.

Zeer recentelijk is gebleken hoe relatief de nihilistische opvatting is. In 1993 werd namelijk in het noorden van Israël bij opgravingen in Tell-Dan een bijzondere vondst gedaan. In een basalten steen werd de volgende inscriptie gevonden:

⁸⁷ Zie over de datering van Ezra: voetnoot 5

⁸⁸ In de Tenach is dit één boek.

⁸⁹ Dillard & Longman III (2000:214)

⁹⁰ Nh 8:1, 4 (NBV)

[...]ram zoon van [...] koning van Israël en [...] doodde [...]ia zoon van [...]g van het huis van David. Ik maakte [...] hun land

Na enig puzzelwerk kon deze gehavende inscriptie op de volgende wijze worden aangevuld:

[Ik doodde Jeho]ram zoon van [Achab] koning van Israël en [ik] doodde [Ahaz]ia zoon van [Jehoram konin]g van het huis van David. Ik maakte [hun steden tot ruïnes en verwoestte] hun land.

Zowel de voorstanders als de tegenstanders van de Bijbels betrouwbaarheid zijn het er over eens dat dit een tastbare aanwijzing is voor het bestaan van de beroemde koning David.⁹¹ Zij gaan ervan uit dat de inscriptie de inval van Hazaël, koning van Damascus, op het noordelijke rijk van Israël beschrijft.⁹² Een bevestiging van deze opvatting is dat de gebruikte woorden voor ‘huis van David’, *byt-dwd*, qua constructie en woordgebruik overeenkomen met een eerder gevonden Assyrische inscriptie waarop *byt-‘mry* verwijst naar het ‘huis van Omri’.⁹³ Omri was één van de latere koningen van het noordelijke rijk van Israël.

Deze opzienbarende ontdekking bracht de voorstanders van de historische betrouwbaarheid van de Bijbel in een jubelstemming, maar voor de tegenstanders bleek de strijd nog lang niet gestreden. Finkelstein en Silberman, die tot het kamp van de revisionisten of nihilisten kunnen worden gerekend, schrijven hierover in hun boek *The Bible Unearthed*. Zij menen dat naar aanleiding van de vondst bij Tell-Dan het historisch onderzoek moet worden bijgesteld. Het zal niet meer alleen moet draaien om de vraag of David en Salomo bestaan hebben, maar om de vraag of de Bijbelse beschrijvingen van Davids militaire overwinningen en Salomo’s indrukwekkende bouwprojecten overeenstemmen met het archeologisch bewijs.⁹⁴ Israël Finkelstein is als archeoloog verbonden aan de universiteit van Tel-Aviv en mede-directeur van de opgravingen bij Tell-Megiddo. Op basis van zijn bevindingen meent Finkelstein, die in deze studie het revisionistische standpunt vertegenwoordigt, dat deze vraag negatief beantwoord moet worden. Er zijn in zijn ogen onvoldoende archeologische bewijzen om de Bijbelse beschrijvingen van koning Salomo als waarheid aan te nemen.

In de rest van dit hoofdstuk zullen wij ons buigen over de door Finkelstein en Silberman opgeworpen vraag of er archeologisch bewijs is voor de Bijbelse beschrijvingen van koning Salomo. Hierbij zal ook de recente studie van Kenneth Kitchen over de betrouwbaarheid van het Oude Testament worden behandeld.⁹⁵ Kitchen, die in deze studie het traditionele standpunt zal vertegenwoordigen, is als egyptoloog verbonden aan de *School of Archeology, Classics and Oriental Studies* van de universiteit van Liverpool.

§ 2.3.1 De strijd om het verleden

Voordat wij ons gaan storten op de archeologische bewijzen of juist het ontbreken daarvan, is het goed om eerst kort de achtergrond van het archeologisch onderzoek in Palestina te schetsen. Het blijkt namelijk dat in dit onderzoek verschillende belangen een rol spelen.

Met zijn vader David, is Salomo van groot belang geweest voor de antieke geschiedenis van Israël. En nog steeds speelt zijn persoon een belangrijk rol in het Jodendom. Het idee dat ooit opnieuw een zoon van koning David op de troon zal zitten en het vrederijk zal aanbreken, –

⁹¹ Finkelstein & Silberman (2001:129); Kitchen (2003:92)

⁹² 2Kn 8:28

⁹³ Kitchen (2003:92)

⁹⁴ Finkelstein & Silberman (2001:129)

⁹⁵ Kitchen (2003)

een verwijzing naar de naam van Salomo, die zoals gezegd ‘vrede’ betekent – leeft sterk onder de (religieuze) Joden. Deze zoon van David, de Messias,⁹⁶ zal een verlosser zijn en niet alleen vrede brengen, maar ook het land Israël weer haar grootsheid en rijkdom geven die zij ooit heeft gekend onder David en Salomo.

Het Joodse heilsbesef is dus sterk gekoppeld aan de waarheid van haar geschiedenis en heel specifiek aan de geschiedenis van deze twee beroemde koningen. Twijfel aan de Joodse geschiedenis staat hierom gelijk aan twijfel aan de Joodse identiteit en zelfs het Joodse bestaansrecht. Deze betrokkenheid heeft belangrijke consequenties voor het historische onderzoek naar de waarheid van deze geschiedenis.

Het is daarom opmerkelijk om te zien dat het juist Joodse wetenschappers zijn die deze historische claims op het land proberen te ondermijnen. In oktober 1999 ontstond er ophef toen de bekende Joodse archeoloog Ze’ev Herzog in een Israëliisch dagblad publiceerde dat hij “de herleving van het oude koninkrijk Israël als de mythe van de natie” beschouwt. Herzog schetste als onderbouwing voor deze krasse uitspraak een archeologisch beeld dat totaal afweek van het Bijbelse beeld. Hij was zich daarbij overigens wel bewust van het feit dat hij door de betrouwbaarheid van de Bijbelse beschrijvingen in twijfel te trekken “onze historische rechten op het land” ondermijnde.

De uitspraken van Herzog tonen de radicale breuk aan tussen de wetenschappelijke archeologie en de geloofsopvattingen over de waarheid van de Bijbel. Gerrit van der Kooij schetst in zijn artikel *Is er een archeologisch fundament voor de Bijbel?* dat Israël gretig gebruik maakt van de Bijbelse geografie om het heden te funderen en ook te rechtvaardigen. Daarbij heeft Israël volgens Van der Kooij drie motieven. Ten eerste wordt hierdoor een onderbouwing gegeven voor de nationalistische en vaak zelfs ethnocentristische ideologie, waarmee de Joden het absolute recht op het land Israël claimen. In de tweede plaats levert de nadruk op haar Bijbelse verleden het land Israël economisch gewin op door het zogenoemde pelgrimtoerisme. Tot slot zou Israël met haar Bijbelse verleden ook de sympathie van het christelijke westen hopen op te wekken.

Van der Kooij wil in zijn artikel niet allen een uiteenzetting van de huidige archeologische opvattingen geven, maar ook aantonen dat de Bijbelopvattingen een belangrijke invloed hebben gehad op de archeologiebeoefening. Onder het motto ‘met de schep in de ene en de Bijbel in de andere hand’ is veel archeologisch bewijs door vooringenomenheid ingekleurd. In de jaren zestig van de vorige eeuw kwam er een discussie op gang over de waarde van Bijbelse archeologie. Dit was naar aanleiding van het verschijnen van het boek *En de Bijbel heeft toch gelijk. De wetenschap bewijst de historische juistheid* van de hand van de journalist Werner Keller. Het besef begon te ontstaan dat de relatie tussen archeologie en Bijbelwetenschap niet meer zo nauw mocht zijn als in de periode daarvoor. Dit leidde volgens Van der Kooij tot drie nieuwe inzichten. Ten eerste diende erkend te worden dat archeologische interpretaties slechts constructies van het verleden zijn. Ten tweede diende er een gescheiden studie naar de schriftelijke en archeologische bronnen worden gedaan. Ten derde mochten de onderzoeksresultaten van beide studies pas met elkaar worden verbonden als vast was komen te staan dat ze allebei over dezelfde tijd, locatie en verhaal handelen.

Door deze ontwikkeling kwam de al eerder genoemde stroming van het revisionisme of nihilisme op. Aanhangers van deze beweging hechten nauwelijks waarde aan de historische verslaglegging over de periode voor de Babylonische ballingschap (dat wil zeggen de periode voor 586 vC). De reden hiervoor is dat vanaf de Babylonische ballingschap genoeg historisch materiaal voorhanden is om synchronismen⁹⁷ tussen bijvoorbeeld de geschiedenis van de

⁹⁶ Messias (Hebreeuws) of Christus (Grieks) betekent ‘Gezalfde’. Christenen geloven dat deze Messiaanse Verlosser Jezus is, vandaar de benaming Jezus Christus.

⁹⁷ Synchronismen zijn gebeurtenissen waarbij de geschiedenis van twee landen samenvalt; Van der Land (1993:17)

Babyloniërs en de Israëlieten vast te stellen. De enige waarde die de Bijbelse verslaglegging van voor die tijd dus heeft, volgens de revisionisten, is de contemporaine waarde die het heeft gehad voor de schrijver of redacteur in die tijd.

Het benadrukken van de contemporaine waarde voor de schrijver of redacteur komt overeen met de stelling die Finkelstein en Silberman in hun boek poneren. Zij stellen dat het grootste gedeelte van het Oude Testament geen historische waarde heeft, maar is samengesteld uit politieke overwegingen. De boeken Koningen en Kronieken, maar ook de historische boeken van Jozua en Richteren vormen samen met het boek Deuteronomium⁹⁸ de zogenoemde deuteronomistische geschiedenis. Deze geschiedenis zou in de dagen van koning Josia zijn samengesteld om een ideologische validiteit te geven voor diens politieke ambities en religieuze hervormingen.

Finkelstein en Silberman zijn ervan overtuigd dat de Oud-Testamentische geschiedschrijving een vorm van propaganda is die de werkelijke geschiedenis verhuult. Zij proberen daarom de – in hun ogen – werkelijke geschiedenis van Israël te reconstrueren. Daarbij komen zij tot de conclusie dat volgens hen niet sprake is geweest van één volk van Israël, maar van twee afzonderlijke volken. Het ene volk dat wordt geïdentificeerd met het noordelijke rijk van Israël, zou zijn opgekomen uit de vruchtbare valleien en golvende heuvels van het noordelijke Israël. Dit volk zou behoren tot de rijkste, meest kosmopolitische en machtigste volken van de regio. Het andere volk, dat wordt geïdentificeerd met het zuidelijke rijk van Juda, zou opgekomen zijn uit het rotsachtige en onherbergzame zuidelijke heuvelgebied. Dit volk zou hebben kunnen overleven door vast te houden aan hun isolatie en krachtige toewijding aan de tempel en de koninklijke dynastie (waartoe koning Josia behoorde).⁹⁹

Het zal duidelijk zijn dat deze opvatting weinig overlaat van de historische waarheid van het Oude Testament en dus ook niet van de historiciteit van koning Salomo. Wij zullen in deze studie niet de stelling van Finkelstein en Silberman en alle argumenten hiervoor bestuderen, maar slechts die argumenten bekijken die de historische betrouwbaarheid van de Bijbelse verslaglegging over koning Salomo in diskrediet brengen. Daarnaast zullen wij kijken naar de argumenten vanuit de traditionalistische hoek over deze periode in de Bijbelse geschiedschrijving.

§ 2.3.2 Graven naar het verleden

Zelfs Finkelstein en de zijnen konden na de opgraving bij Tell-Dan in 1993 niet ontkennen dat er een koning David had bestaan. Toch is dit voor hen geen reden geweest om aan te nemen dat de Oud-Testamentische beschrijving van de Gouden Eeuw onder David en Salomo op waarheid is gebaseerd. Zoals gezegd menen Finkelstein en andere revisionisten dat deze periode een geïdealiseerde periode is en de verslaglegging hierover een kunstig gefabriceerde ideologische constructie is.¹⁰⁰ Deze opvatting wordt voornamelijk ingegeven door het in hun ogen ontbreken van hard archeologisch bewijs. De argumenten hiervoor zullen hieronder puntsgewijs worden besproken.

Het ontbreken van verwijzingen naar Salomo in buiten-Bijbelse bronnen

Het eerste kritieke punt van de historiciteit van Salomo is dat hij in geen enkele buiten-Bijbelse tekst uit die tijd wordt genoemd. Dit is een terechte constatering die natuurlijk ook bij de traditionalisten bekend is, maar voor hen is dit geen aanleiding om aan het bestaan of

⁹⁸ Wegens de stilistische overeenkomsten met dit boek

⁹⁹ Finkelstein & Silberman (2001:13)

¹⁰⁰ Finkelstein & Silberman (2001:128)

het belang van Salomo te twijfelen. Zij zien namelijk verschillende verklaringen voor het ontbreken van een dergelijke vermelding. Het eerste argument is dat er wegens het gebruikte schrijfmateriaal en het klimaat veel teksten verloren gegaan kunnen zijn. In tegenstelling tot gebieden als Mesopotamië en Ugarit, waar grote verzamelingen van oude teksten zijn gevonden, werd in Israël geen gebruik gemaakt van duurzame kleitabletten, maar van papyrus en leer. De overlevingskans van papyrus en leer is volledig afhankelijk van het klimaat. Zo bleef papyrus in het droge Egyptische klimaat veel langer bestaan, terwijl papyrus in het vochtige klimaat van Israël snel verging.¹⁰¹

In de tweede plaats is het belangrijk om te weten dat de periode waarin Salomo koning over Israël was, voor zowel Egypte als Mesopotamië een periode van verval was. Er was daarom voor Egyptische en Mesopotamische tekstschrijvers, die vaak in dienst van hun koningen stonden, weinig aanleiding om te schrijven over de successen van andere buurvolken. Overigens was er nauwelijks tot geen direct contact tussen Mesopotamië en Israël. Pas voor het eerst in 853 voor Christus kwam dit contact tussen Assyrië en Israël tot stand door een vijandig treffen tussen de Assyrische koning Salmanasser III en koning Achab van Israël.¹⁰²

Een laatste argument is dat sommige wetenschappers menen dat veel van de gevonden inscripties uit de antieke periode slechts een lokaal belang dienden en niet per definitie een beschrijving bieden van het toenmalige wereldgebeuren.¹⁰³

Het ontbreken van archeologische bewijzen voor Salomo's bouwactiviteiten

Zoals hierboven is beschreven, worden in het Oude Testament Salomo's bouwactiviteiten breed uiteen gezet. Een bezwaar vanuit de sceptische hoek is echter dat er geen duidelijke archeologische bewijzen zijn te vinden voor deze activiteiten.¹⁰⁴ Hieronder zullen enkele bevindingen uit het archeologisch onderzoek naar de bouwactiviteiten van koning Salomo worden besproken.

Tempelcomplex

Het eerste onderwerp van een verhit archeologisch debat is het complex in Jeruzalem waarop Salomo de indrukwekkende tempel liet bouwen. Kitchen wijst erop dat het archeologisch onderzoek ernstig bemoeilijkt wordt door het feit dat de plaats waar de tempel heeft gestaan, in de loop van de eeuwen aan veel vernietiging heeft blootgestaan.¹⁰⁵ Zo is Jeruzalem, inclusief het tempelcomplex volledig vernietigd door de Babyloniërs in 586 voor Christus. Daarna is de tempel herbouwd in de Perzische periode. Een opvallend detail is dat van de versterkte stadsmuur van Nehemia uit deze periode (rond 445 vC), die historisch zeer goed te plaatsen is, ook niets meer teruggevonden is.¹⁰⁶ Vervolgens heeft er in de Romeinse periode onder koning Herodus (rond het begin van de jaartelling) opnieuw een ingrijpende herbouw van de tempel plaatsgevonden. Deze tempel is echter in 70 na Christus door de Romeinse generaal Titus volledig vernietigd samen met de stad Jeruzalem. In de daaropvolgende eeuwen wisselde Byzantijnse, islamitische en christelijke overheersing elkaar af. Inmiddels is het politiek en praktisch bijna onmogelijk geworden om deze gehavende plaats aan een grondig archeologisch onderzoek te onderwerpen. Daarom zijn er nog vele ontdekkingen te doen.

Dit werd zeer recentelijk bevestigd door een opgraving die de Israëlische archeologe Eilat Mazar in 2005 deed. In de New York Times verscheen hierover het artikel *King Davids*

¹⁰¹ Zie het artikel van Kwakkel (2006)

¹⁰² Kitchen (2003:88)

¹⁰³ Zie het artikel van Doekes (1997 04)

¹⁰⁴ Finkelstein & Silberman (2001:128)

¹⁰⁵ Kitchen (2003:122)

¹⁰⁶ Zie het artikel van Doekes (1997 04)

*fabled palace: Is this it?*¹⁰⁷ Het artikel vertelt dat Mazar in Oost-Jeruzalem de overblijfselen van een publiek gebouw heeft blootgelegd, waarin potscherven uit de tijd van David en Salomo zijn aangetroffen. Een opvallend punt is dat de trapsgewijze structuur van het bouwsel duidt op een Phoenicische bouwstijl. Er zijn voorlopig twee antwoorden op de vraag welk gebouw hiermee blootgelegd is. Allereerst zou het de burcht van Sion kunnen zijn, die David veroverde op de Jebusieten, de oorspronkelijke bewoners van Jeruzalem. Maar het zou ook heel goed het huis kunnen zijn dat de Phoenicische koning Hiram liet bouwen voor David.¹⁰⁸ Deze laatste mogelijkheid wordt bevestigd door de gebruikte bouwstijl.

Mazar liet zich overigens inspireren tot haar graafwerkzaamheden door de vondsten van Kathleen Kenyon in de jaren zestig van de vorige eeuw. Zij vond namelijk op diezelfde plaats bewerkte stenen en kapitelen in proto-Aeolische stijl, waarvan de bovenkanten gedecoreerd waren. Dit alles vormde voor Mazar een aanwijzing dat er een groot gedecoreerd gebouw moest liggen. Haar jongste vondst is weliswaar geen direct bewijs van de bouwactiviteiten van Salomo, maar het geeft wel aan hoe fragiel de uitspraken zijn die er gedaan worden over het verworven archeologische bewijs. Daarnaast werpt deze ontdekking een speciaal licht op de bouwactiviteiten van Salomo. Zoals wij hebben gezien, speelden de Phoeniciërs namelijk ook bij de bouw van het tempelcomplex een belangrijke rol.

Megiddo, Gezer en Hazor

De schrijvers van de boeken Koningen en Kronieken vertellen niet alleen over de bouwactiviteiten in Jeruzalem, maar ook over het bouwen van andere steden en het versterken van bestaande steden. Voor de discussie over de Bijbelse betrouwbaarheid zijn met name de drie steden Megiddo, Gezer en Hazor, die in 1 Koningen 9:15 worden genoemd, belangrijk. Opgravingen in deze steden in de jaren twintig en dertig (onder leiding van P.L.O. Guy) en latere opgravingen in de jaren vijftig en zestig (onder leiding van Y. Yadin) van de twintigste eeuw hebben opmerkelijke argumenten voor de betrouwbaarheid van de genoemde Bijbeltekst opgeleverd.

Megiddo was, gezien de strategische ligging aan de internationale hoofdweg van Egypte naar Mesopotamië en Anatolië, een belangrijke stad in het antieke Israël. Bij opgravingen in deze stad werden onder andere twee grote gebouwen blootgelegd, die bestonden uit een lange rij kamers. Iedere kamer was onderverdeeld in drie nauwe gangpaden die werden gescheiden door lage muurtjes van steen. Deze opmerkelijke gebouwen werden al snel geïdentificeerd als de stallen waarover mogelijk in 1 Koningen 9:19 wordt gesproken.

De meest opmerkelijk vondst met betrekking tot de genoemde steden zijn echter de poorten met zes kamers. In alle drie de steden zijn namelijk vrijwel identieke poorten gevonden, die waren gebouwd als een kazemat bestaande uit zes kamers. De overeenkomst kon volgens de ontdekkers niet op toeval gebaseerd zijn en moest wel duiden op één bouwer. Dit kon op basis van de genoemde Bijbelteksten niemand anders dan koning Salomo zijn geweest.

Finkelstein betwijfelt, ondanks de opmerkelijke overeenkomst, de conclusie die de traditionalisten aan deze vondsten hebben verbonden. Volgens hem is namelijk in Megiddo in de diepere opgravingslaag geen aardewerk uit de elfde eeuw voor Christus gevonden. Wel is er in de opgravingslaag, die uit de tijd van Salomo zou stammen, aardewerk gevonden dat stamt uit de negende eeuw voor Christus. Daarbij is het volgens Finkelstein ook de vraag of het karakteristieke Filistijnse aardewerk niet langer dan de tiende eeuw in gebruik bleef, waardoor het waardeloos is geworden als methode voor de datering van David en Salomo. Zijn conclusie is dus dat de opgravingslaag die aan de periode van Salomo wordt verbonden

¹⁰⁷ Zie het artikel van Erlanger (5 augustus 2005)

¹⁰⁸ 2Sm 5

in ieder geval jonger moet zijn en dus geen imposante bouwwerken van Salomo's hand kan bevatten.¹⁰⁹

Een tegenargument tegen deze herdatering is dat dit betekent dat niet alleen de opgravingslagen in Megiddo moeten worden herzien, maar ook die van Gezer en Hazor. Dit heeft voor de laatstgenoemde stad tot gevolg dat de gevonden verwoestingslagen samengeperst moeten worden tot 150 jaar in plaats van een eerder vastgesteld aantal van 250 jaar. Daarbij komt ook nog dat Megiddo wordt genoemd in een inscriptie van de Egyptische farao Sisak I, die in 925 voor Christus (dit is dus kort na de dood van Salomo)¹¹⁰ een groot aantal Israëlitische steden plunderde. Ter ere van deze overwinningstocht liet Sisak deze inscriptie aanbrengen op de tempel gewijd aan Ammon in Karnak. Daarin worden Megiddo en de stad Taänach genoemd. Een belangrijke conclusie bij een vergelijking tussen deze twee steden is dat de verwoestingslaag van Taänach correspondeert met de laag in Megiddo die door de traditionalisten wordt toegeschreven aan de periode van Salomo (en dus aan de periode van de verwoesting door Sisak). Een herdatering van deze laag, die door Finkelstein en andere revisionisten wordt voorgesteld, stelt de wetenschap voor een belangrijke vraag: is er in de plechtige inscriptie van Sisak een slordige fout opgetreden of moet de discussie over datering en herdatering, bijna drie millennia na dato, opnieuw gevoerd worden?¹¹¹

De betekenis en grootte van Jeruzalem in de tiende eeuw voor Christus

Een derde kritiek punt in het archeologische debat is de veronderstelling dat er in de tiende eeuw voor Christus helemaal geen centraal bestuur noch een administratief apparaat was in Israël. Jeruzalem zou geen imposante koningstad zijn geweest en al helemaal niet een groot gebied hebben gecontroleerd. Sterker nog, er zou in de tiende eeuw niet eens een gebied zijn geweest waarin voldoende nederzettingen aanwezig waren om over te regeren.

Nederzettingen in Kanaän

Finkelstein schetst een situatie waarin de Israëlitische kolonisatie van de Kanaänitische hooglanden een gradueel en regionaal fenomeen was. Nomadische stammen zouden zich volgens hem langzaam hebben gevestigd in dunbevolkte gebieden en autarkische gemeenschappen hebben gevormd. Het proces van het produceren van surplus dat leidde tot uitwisseling en handel en uiteindelijk zorgde voor specialisatie, is volgens Finkelstein een stapsgewijze sociale ontwikkeling geweest. Hierdoor konden er volgens hem in de tiende eeuw nooit klassen van regeringsambtenaren, handelaren en professionele soldaten zijn ontstaan. Deze ontwikkeling zou overeen zijn gekomen met die van verschillende andere opkomende koninkrijken uit die tijd, maar niet hebben geleid tot de vorming van een groot rijk.¹¹²

Volgens de revisionisten is het onmogelijk dat David, zonder gebruik te maken van een goed georganiseerd machtsapparaat, een extensieve verovering van Kanaän heeft kunnen uitvoeren. De waarheid over Davids overwinningen spelen een belangrijke rol bij het onderzoek naar de historiciteit van Salomo. Als zijn vader David namelijk geen groot rijk heeft opgebouwd, heeft Salomo ook niet kunnen regeren op de indrukwekkende wijze waarop dit beschreven staat in de boeken Koningen en Kronieken.

De argumenten die aan de revisionistische opvatting ten grondslag liggen zijn gebaseerd op de opgravingen die gedaan zijn bij verschillende nederzettingen in het land Israël. Volgens de herziene interpretatie van deze archeologische opgravingen is de groei van deze nederzettingen gradueel geweest in aantal en in grootte. Daarbij zou geen hiërarchie van

¹⁰⁹ Finkelstein & Silberman (2001:141)

¹¹⁰ 1Kn 14:25

¹¹¹ Zie het artikel van De Jong (1999 01)

¹¹² Finkelstein & Silberman (2001:130)

gehuchten, dorpen en steden te ontdekken zijn. Gezien de spreiding, het aantal en de grootte van deze nederzettingen is het daarom volgens Finkelstein onmogelijk om te kunnen spreken over een centraal bestuurd rijk.

Er is echter nog een element dat een belangrijke rol speelt bij de interpretatie van deze opgravingen. Door het hele land Israël zijn er namelijk vondsten van aardewerk gedaan. Aardewerk dat goed te onderscheiden is door de Aegeïsche invloed op de decoratieve stijl. Over het algemeen wordt aangenomen dat dit aardewerk behoorde bij de Filistijnen, die zich tijdens de invasie van de zogenoemde zeevolken hadden gevestigd in het kustgebied van Kanaän. Van daaruit voerden zij expedities uit in het binnenland van Kanaän. Daarbij kwam het regelmatig tot confrontaties met andere bewoners van Kanaän en dus ook met de Israëlieten. Het boek Samuël verhaalt hoe met name koning David belangrijke overwinningen heeft geboekt op de Filistijnen. De traditionalisten gaan uit van de waarheid van de Bijbelse beweringen over Davids militaire suprematie in het tiende eeuwse Kanaän. Zij zien hiervoor ook aanwijzingen in de archeologische vondsten. Een illustratief voorbeeld hiervan wordt gegeven in één van de opgravingen door de archeoloog en historicus Benjamin Mazar (de grootvader van de eerder genoemde Eilat Mazar). Hij ontdekte in 1948-1950 bij opgravingen in Tell-Qasile namelijk niet alleen het karakteristieke Filistijnse aardewerk, maar ook aanwijzingen voor een vernietiging van de Filistijnse cultuur in de tiende eeuw voor Christus. Voor Mazar was dit een bewijs voor de Bijbelse verslaglegging van Davids overwinningen op de Filistijnen. Finkelstein ziet echter in de vondsten van vernietiging geen bewijs voor de Oud-Testamentische beschrijving van Davids macht. Volgens hem zijn er namelijk meer voorbeelden in de geschiedenis bekend waarbij rurale volken onder leiding van een hoofdmann militaire overwinningen boekten zonder dat er sprake was van een gevestigd centraal bestuurd rijk.¹¹³

Jeruzalem

Naast de discussie over het machtsgebied van Jeruzalem, bestaat er ook verschil van mening over de grootte van de stad zelf. Opgravingen in Jeruzalem¹¹⁴ zouden volgens de revisionisten aantonen dat er geen significant bewijs is voor een intensieve bewoning van deze stad in de tiende eeuw. Het argument dat de resten van bewoning in de tiende eeuw zijn weggevaagd door jongere bewoning zou volgens de revisionisten niet te handhaven zijn omdat er wel resten van latere bewoning zijn gevonden. Hun conclusie over de betekenis en grootte van Jeruzalem is daarom dat deze stad in de tiende eeuw niets meer dan een onbetekenend provinciestedje moet zijn geweest. Dit zou volgens Finkelstein volledig in overstemming zijn met het patroon van de overige nederzettingen in Kanaän uit die tijd.¹¹⁵

Kitchen daarentegen meent uit de opgravingen te kunnen concluderen dat Jeruzalem al voor de tiende eeuw een compact maar sterk defensief centrum in het heuvelgebied was. Hij voert hierbij de Amarna-brieven op, die een interessant licht werpen op het bestaan en het belang van Jeruzalem zelfs al in de periode vóór Salomo.¹¹⁶ De Amarna-brieven zijn een zeer waardevolle collectie van kleitabletten die in 1887 door een bedoeïenenvrouw werden gevonden. Eigenlijk was zij op zoek naar mest, maar toen zij de kleitabletten vond, verkocht zij deze voor een gering bedrag aan een dorpsgenoot. Aanvankelijk was er weinig aandacht voor de toevallige vondst, totdat een geleerde in Luxor ontdekte dat deze kleitabletten de correspondentie van buitenlandse vorsten en stadsbestuurders met de farao's Amenhotep III en Amenhotep IV bevatten. Deze brieven worden gedateerd in de veertiende eeuw voor

¹¹³ Finkelstein & Silberman (2001:134-135)

¹¹⁴ Door bijvoorbeeld de archeoloog David Ussishkin, eveneens verbonden aan de universiteit van Tel-Aviv

¹¹⁵ Finkelstein & Silberman (2001:133)

¹¹⁶ Kitchen (2003: 152-153)

Christus.¹¹⁷ Uit deze brieven blijkt dat Jeruzalem, net als de steden Sichem, Megiddo en Askalon, direct correspondeerde met het Egyptische hof. Volgens Kitchen blijkt hieruit de dominantie van Jeruzalem in het Kanaänitische heuvelland. Deze opvatting wordt versterkt doordat uit de brieven blijkt dat er steden waren die behoorden bij Jeruzalem. Ook wordt er gesproken over een vijftig man tellend Egyptisch garnizoen dat daar gelegerd was. Op basis hiervan kan het idee dat Jeruzalem in de tiende eeuw voor Christus nooit meer dan een onbetekenend provinciestedje was, onmogelijk gehandhaafd blijven. Volgens Kitchen is het overigens goed verklaarbaar dat in een rijk de eerste energie uitgaat naar territoriale expansie en dat de uitbreiding van steden en de bouw van monumentale bouwsels iets is wat later komt. Vaak zelfs pas tegen de tijd van het verval van een rijk. Het is daarbij belangrijk om op te merken dat het verval van Israël intrad in de nadagen van koning Salomo.

Natuurlijk heeft ook de vondst van Davids paleis door Eilat Mazar belangrijke consequenties voor de beeldvorming over het belang van Jeruzalem in de tiende eeuw voor Christus. Maar ook zonder deze vondst zijn er opmerkelijke dingen te melden over de positie van Jeruzalem ten tijde van koning Salomo. Met name Kitchen bespreekt enkele punten hiervan in zijn boek over de betrouwbaarheid van het Oude Testament. Ten eerste meent hij dat de schaal en grootte van het rijk van David en Salomo geen unicum was in die specifieke periode. Juist omdat de grootmachten, Mesopotamië en Egypte, een periode van verval doormaakten, kregen andere rijken de gelegenheid om hun machtsgebied uit te breiden. Tussen de ondergang van het Egyptische rijk, het einde van de Hethitische overheersing en de opkomst van het Neo-Assyrische rijk maakten de volgende vier *mini-empires* gebruik van het ontstane machtsvacuüm:¹¹⁸

1. Het rijk van Tarhuntassa/Tubal bestaande uit het gebied ten zuidoosten van Klein Azië tot aan het noordwesten van het gebied van Karkemish.
2. Het rijk van Karkemish bestaande uit het gebied ten zuidoosten van Klein Azië, noord Syrië en de westelijke oever van de Eufraat.
3. Het rijk van Aram-Zobah bestaande uit het gebied Hamath tot aan de westelijke oever van de Eufraat en het zuiden van Damascus.
4. Het rijk van David en Salomo bestaande uit het gebied Hamath tot aan Filistea en de Negev.

Bij al deze rijken, die ontstonden in de periode tussen 1200 en 900 voor Christus, ziet Kitchen hetzelfde patroon van machtsuitbreiding. In de eerste fase wordt het thuisgebied onder controle gebracht. In de tweede fase worden andere gebieden, inclusief hun vorsten of gouverneurs, onderworpen en in de derde en laatste fase worden hieraan onderworpen bondgenoten toegevoegd (zie figuur 2 voor de uitwerking hiervan in het rijk van Salomo). Het bestaan en de ontwikkeling van deze rijken laat weinig ruimte over voor het beeld dat er in Kanaän slechts rurale bevolking was die onder leiding van een hoofdman af en toe een kleinschalige expeditie uitvoerde.

In de tweede plaats ziet Kitchen niet alleen in de grootte van Salomo's rijk, maar ook in allerlei andere aspecten van zijn regering overeenkomsten met het koningschap van verschillende omringende vorsten uit die tijd. Een voorbeeld hiervan is de omvang en de aankleding van de tempel die door Salomo werd gebouwd. Een vergelijking met andere omringende tempels uit die tijd tonen volgens Kitchen een opmerkelijke overeenkomst. Zowel de opbouw uit drie delen (zuilengalerij, voorhof en heiligdom), als het gebruik van opslagruimten rond het aanbiddingsruimte en de bouwstijl van de muren (houten panelen met bladgouden vergulding) kwamen bij de omringende volken in die tijd ook voor. Kitchen

¹¹⁷ Van der Land (1993:93-94)

¹¹⁸ Kitchen (2003:98-101)

bepleit dat zowel de bouwactiviteiten als de handelsactiviteiten van Salomo volledig binnen de context van zijn tijd pasten en dus helemaal niet legendarisch of uitzonderlijk waren.¹¹⁹

§ 2.4 En heeft de Bijbel toch gelijk...?

Hierboven is slechts een beperkte selectie gepresenteerd van de argumenten die zijn aangedragen in het debat over de historiciteit van Salomo. Zoals wij hebben gezien is dit debat een onderdeel van het grotere debat dat wordt gevoerd over de historische betrouwbaarheid van de Bijbel. Uit het vorige hoofdstuk is duidelijk geworden dat de Bijbel, net als andere geschiedschrijvingen, een interpretatie van de feitelijke gebeurtenissen is. In dit hoofdstuk is de Oud-Testamentische interpretatie met betrekking tot koning Salomo afgezet tegen de vondsten die in het archeologisch vakgebied zijn gedaan. Aanvankelijk leken de resultaten van het archeologisch onderzoek uit de negentiende eeuw en de eerste helft van de twintigste eeuw een schitterende illustratie te bieden van de Bijbelse waarheid. Dit wordt bijvoorbeeld uiteengezet in het aangehaalde boek van Werner Keller.

In de tweede helft van de twintigste eeuw werd de relatie tussen Bijbelonderzoek en archeologisch onderzoek door de revisionisten echter kritisch onder de loep genomen. Zij concludeerden dat de traditionele interpretaties van de archeologische vondsten te veel waren gebaseerd op het vooringenomen standpunt dat de Bijbel waar is. Hierom presenteerden zij een nieuwe visie op de archeologische vondsten en kwamen daarmee op een hele nieuwe visie op de historische betrouwbaarheid van de Bijbel. Een voorbeeld hiervan is de theorie van Israël Finkelstein, die in dit hoofdstuk ten dele is behandeld. Om na te gaan of dit correct is, hebben wij het Oud-Testamentische verslag over Salomo vergeleken met de resultaten van het archeologisch onderzoek. De genoemde argumenten zullen hieronder kort samengevat nogmaals de revue passeren.

De auteur en de datum van vastlegging van de boeken Koningen en Kronieken is moeilijk te bepalen. Hierdoor hebben revisionisten als Israël Finkelstein de mogelijkheid geopperd dat de verhalen over Salomo van veel latere datum zijn dan de feitelijke gebeurtenissen. De schrijver zou in dienst van koning Josia (zevende eeuw voor Christus) propagandistische motieven hebben gehad om van David en Salomo legendarische helden te maken. Ondanks het feit echter dat er geen auteur wordt vermeld, is het niet noodzakelijk om aan de waarheid van de verhalen te twijfelen. Het is namelijk heel aannemelijk dat Oud-Testamentische schrijvers zich op diverse historische bronnen baseerden die al langere tijd voor handen waren. In het vorige hoofdstuk hebben wij een voorbeeld gezien uit het boek Ezra waarin een historische gebeurtenissen door drie bronnen wordt bevestigd (zie figuur 1). In de boeken Koningen en Kronieken worden eveneens verschillende bronnen genoemd, die aan de verslaglegging ten grondslag hebben gelegen.

David heeft bestaan. Toen in 1993 een inscriptie werd gevonden bij Tell-Dan, waarin wordt gesproken over 'het huis van David', waren veel wetenschappers ervan overtuigd dat koning David en zijn koningshuis echt hebben bestaan. Dit plaatst de historiciteit van Salomo, de eerste opvolger in het Davidische koningshuis, in een volledig nieuw licht. Overigens bevestigt deze inscriptie ook een inval van de Syrische koning Hazaël, die in het boek Koningen wordt beschreven en is daarmee ook een bewijs voor de historische betrouwbaarheid van het boek Koningen.

¹¹⁹ Kitchen (2003:123-131)

De handelsrelatie tussen Salomo en Hiram. Wij hebben gezien dat de Bijbel een opvallende relatie tussen koning Salomo en de Phoenicische koning Hiram beschrijft. Historisch onderzoek en archeologische opgravingen hebben een beeld van Phoenicië opgeleverd dat uitstekend past in de beschreven handelsrelatie. Daarbij zijn er ook opgravingen gedaan in Jeruzalem die de Phoenicische invloed op de bouwstijl bevestigen.

Het ontbreken van vermeldingen over Salomo in buiten-Bijbelse bronnen. Het feit dat Salomo niet wordt genoemd in buiten-Bijbelse bronnen wil niet zeggen dat hij niet bestaan heeft. Ten eerste kan nooit met zekerheid gesteld worden dat er niets meer gevonden gaat worden dat het bestaan van Salomo kan bevestigen. Ten tweede is er ook een logische verklaring te geven voor het ontbreken van dergelijke vermeldingen. Egypte en Mesopotamië hadden geen aanleiding om hem te vermelden wegens hun eigen staat van verval en hun gebrek aan contact met Israël. Verder was het gebruikte schrijfmateriaal in Israël (papyrus in plaats van kleitabletten) niet goed bestand tegen het vochtige klimaat, waardoor veel materiaal in de loop van de eeuwen verloren is gegaan.

Het gebrek aan archeologische bevestiging voor Salomo's bouwactiviteiten. Dit is een uiterst arbitrair punt. De traditionalisten zien een ontegenzeggelijke bewijs van Salomo's bouwwerkzaamheden (bijvoorbeeld de poort met zes kamers in zowel Megiddo als in Gezer als in Hazor), terwijl de revisionisten daarentegen aanwijzingen zien om de traditionele datering te herzien (de aan- of afwezigheid van aardewerk). Traditionalisten brengen daar weer tegenin dat een herdatering in tegenspraak is met andere vondsten (verwoestingslagen in andere steden en de inscriptie bij Karnak). Vooralsnog is er geen reden om op basis van dit punt de Oud-Testamentische verslaglegging over koning Salomo naar het rijk der fabelen te verwijzen. Integendeel zelfs, de wetenschappelijke wereld wacht met spanning af welk nieuw licht er op de historiciteit van David en Salomo wordt geworpen door de jongste vondst van Eilat Mazar.

Het belang en de grootte van Jeruzalem in de tiende eeuw voor Christus. Ook op dit punt lopen de traditionele en de revisionistische opvatting ver uiteen. Dit heeft vooral te maken met het gehanteerde uitgangspunt. Het traditionele uitgangspunt is dat de Oud-Testamentische beschrijving van Salomo's regering wijst op een centraal bestuurd rijk vanuit de koningstad Jeruzalem. Het revisionistische uitgangspunt van Finkelstein is echter dat er nauwelijks sprake was van eenheid onder het volk Israël en al helemaal niet van een goed georganiseerd en centraal bestuurd rijk. Finkelstein ziet hiervoor bewijs in de spreiding en de grootte van de nederzetting die door archeologische opgravingen zijn blootgelegd. Dit is echter een bedenkelijke wijze van redeneren. Eerst wordt namelijk vastgesteld wat archeologen zouden moeten vinden, om vervolgens te concluderen dat ze dat niet vonden. Op basis hiervan wordt tenslotte vastgesteld dat de Bijbelse verslaglegging niet zou kloppen. Het zou beter zijn om de Bijbelse verslaglegging te weerleggen met bewijs in plaats van het ontbreken van bewijs. Daarnaast zijn er overigens voldoende aanwijzingen voor de stelling dat er wel een centraal bestuurd en goed georganiseerd rijk ten tijde van Salomo heeft bestaan. Het vroege bestaan van Jeruzalem wordt bijvoorbeeld bevestigd door de Amarna-brieven en het bestaan van verschillende *mini-empires* ten tijde van het verval van Egypte en Mesopotamië.

Kunnen wij op basis van deze punten uitsluitel geven over de historische betrouwbaarheid van de Oud-Testamentische verhalen over koning Salomo? Voor eeuwen hebben de wetenschappers deze vraag bevestigend beantwoord, maar zoals gezegd is daar recentelijk een kentering in gekomen. Wordt deze kentering echter gevoed door hard bewijs? Zeker niet. Het

herzien van bestaand bewijsmateriaal toont alleen maar dat bepaalde wetenschappers een nieuwe interpretatie van de feiten aanhangen. Het interessante daarbij is dat voor de interpretatie van archeologische vondsten hetzelfde geldt als voor geschiedschrijving. Men kijkt naar hetzelfde, maar ziet iets anders. Uit dit hoofdstuk is duidelijk geworden dat theorieën over en interpretaties van de opgravingen altijd samenhangen met de perceptie en de selectiviteit van de archeoloog of historicus. Een voorbeeld van een gezichtspunt bepalende factor is de dateringsmethode die wordt gebruikt. Daarnaast bepaalt de bereidheid om vergelijkend onderzoek te doen de selectiviteit. Wordt er alleen gezocht naar de fysieke aanwezigheid of afwezigheid van bepaalde zaken in de opgravingen of is de archeoloog of historicus ook bereid contextuele aspecten en sociologische of antropologische factoren een rol te laten spelen?¹²⁰

Juist wegens zijn menselijke standplaatsgebondenheid is het goed om over de schouder van de wetenschapper mee te kijken om te zien of wij soms iets anders zien dan hij. Hierom zal het volgende hoofdstuk aan middelbare scholieren een aanzet geven tot het uitvoeren van een kleinschalig historisch onderzoek naar de betrouwbaarheid van de Bijbelse verslagen over Iemand die de wereldgeschiedenis volledig omgegooid heeft.

¹²⁰ Kitchen (2003:141-142)

HOOFDSTUK 3

Zelf zoeken in het Nieuwe Testament: Jezus

*De koningin van het Zuiden (...) is gekomen van de
einden der aarde om de wijsheid van Salomo
te horen, en zie, meer dan Salomo is hier.*

Lukas 11:31 (NBG)

In dit hoofdstuk zullen leerlingen uit het middelbare onderwijs gestimuleerd worden om zelf een onderzoek uit te voeren naar de historische betrouwbaarheid van de Bijbelse geschriften. Net als in het voorgaande hoofdstuk zal dit onderzoek betrekking hebben op een exemplarisch voorbeeld uit de Bijbel. Een exemplarisch voorbeeld houdt in dat wanneer aan de hand van dit voorbeeld wordt aangetoond dat er niets van de historische betrouwbaarheid klopt, de rest ook wel onbetrouwbaar zal zijn. Maar aan de andere kant geldt ook dat wanneer er geen steekhoudende argumenten zijn aan te voeren tegen de betrouwbaarheid van het exemplarische voorbeeld, dit consequenties heeft voor de betrouwbaarheid van de rest van de Bijbel.

Aangezien wij in het vorige hoofdstuk gekeken hebben naar een centraal onderwerp uit het Oude Testament, zal de nadruk in dit hoofdstuk komen te liggen op een centraal onderwerp uit het Nieuwe Testament. Dit kan natuurlijk geen ander onderwerp zijn dan het leven, sterven én de opstanding van Jezus. Zonder Hem was er geen Nieuwe Testament geweest en volgens veel theologen zelf helemaal geen Bijbel (zie § 1.3).

In dit hoofdstuk wordt niet, zoals in het vorige hoofdstuk, gezocht naar antwoorden, maar naar vragen. Het is namelijk de bedoeling dat leerlingen zelf op zoek gaan naar de antwoorden. De stof die in dit hoofdstuk wordt behandeld, is voor ieder niveau in het middelbare onderwijs geschikt. De wijze waarop het onderzoek wordt uitgevoerd, zal echter voor ieder niveau verschillen. Er wordt in deze studie geen lesprogramma aangeboden, maar slechts een aanzet voor leerlingen om zelfstandig een onderzoek te kunnen uitvoeren. De wijze waarop hier invulling aan wordt gegeven, is in sterke mate afhankelijk van het onderwijsniveau van de leerlingen en de deskundige begeleiding van de docent.

§ 3.1 Wat is het belang van de Bijbel?

In een sterk gesecculariseerde samenleving als de Nederlandse samenleving zullen leerlingen als eerste vragen waarom het bestuderen van de Bijbel belangrijk is. Het is ook een terechte vraag, want waarom zal jij belang hechten aan eeuwenoude geschriften, terwijl bijna niemand om jou heen daar ook maar enige interesse in lijkt te hebben? Toch is de samenleving meer doordrongen van de Bijbel dan de meeste middelbare schoolleerlingen in eerste instantie denken. Hieronder zullen enkele willekeurige illustraties gegeven worden van de invloed van de Bijbel op vier kerngebieden van de samenleving.

Het eerste voorbeeld heeft betrekking op de politiek. In 2005 werd overal in Europa gestemd over de Europese grondwet. Eén van de discussiepunten over deze grondwet was of erin moest worden vermeld dat Europa naast haar humanistische wortels ook geworteld is in de Joods-christelijke traditie. Deze traditie vindt haar oorsprong en bestaansrecht in de Bijbel. Zonder kennis van de Bijbel kan geen enkele stemgerechtigde een zinnige stem uitgebracht hebben over de grondwet. In ieder geval niet over het artikel waarin gesproken zou worden over de humanistische en/of Joods-christelijke wortels van Europa.

De bestseller *De Da Vinci Code* van Dan Brown deed recentelijk de culturele en religieuze wereld op haar grondvesten schudden. Ondanks het feit dat dit boek de verkoopcijfers van de Bijbel nog lang niet overtroffen heeft, haalde de verkoop van dit boek een recordhoogte. En de verfilming van het boek, die binnenkort zal verschijnen, zal deze populariteit naar alle waarschijnlijkheid alleen maar doen laten toenemen. Op veel literaire, maar ook religieuze bijeenkomsten en symposia was de geromantiseerde theorie van Brown het onderwerp van gesprek. De door hem gepresenteerde feiten – zoals hij het zelf noemt – schetsen een andere Jezus, een andere kerk en zelfs een andere Bijbel. Zonder een gedegen kennis van de Bijbelse geschriften zal geen lezer echter de door Brown aangedragen feitelijkheden kunnen beoordelen.

Ook op het sociale vlak is kennis van de Bijbel onontbeerlijk. De toenemende islamisering van de samenleving dwingt Nederlanders ertoe om hun eigen culturele erfgoed te herontdekken. Nederland is eeuwenlang een christelijke natie geweest, maar op dit moment weet de gemiddelde moslimleerling meer te vertellen over de Bijbel dan de gemiddelde autochtone leerling, wegens enkele overlappingsen met de Koran. Kennis van de Bijbel zou een dialoog tussen beide groepen over maatschappelijke waarden en normen makkelijker op gang brengen.

Tot slot een voorbeeld uit de economie. Al jarenlang is Bono, de zanger van de beroemde Ierse rockband U2, bezig met een pleidooi voor economische rechtvaardigheid in de wereld. Hij pleit hiervoor bij economische en politieke leiders in heel de wereld en baseert zich daarbij regelmatig op Bijbelse principes van sociale rechtvaardigheid. Hiermee heeft hij inmiddels zoveel bekendheid gekregen binnen de economische wereld dat hij onlangs werd voorgesteld als kandidaat voor het voorzitterschap van de Wereld Handelsbank.

Dit zijn zomaar enkele voorbeelden waarmee de Bijbel recentelijk in de actualiteit is geweest, maar de Bijbel claimt meer te zijn dan een gemeenschappelijk cultureel erfgoed. De Bijbel beweert, zoals eerder in deze studie is gezegd, het Woord van God te zijn. Dat betekent dat dit van essentieel belang is voor ieder mens. Daarom zijn er zoveel organisaties die dit boek willen verspreiden, zoals bijvoorbeeld de Gideons, die in hotelkamers overal ter wereld Bijbels laten plaatsen of de Bijbelvertalers van Wycliffe, die de Bijbel in elke taal ter wereld willen vertalen. Deze organisaties doen dit omdat zij geloven in het belang van de Bijbelse boodschap van verlossing door Jezus. De evangelist Johannes zegt hierover bijvoorbeeld:¹²¹

¹²¹ Jh 20:30-31 (NBV)

Jezus heeft nog veel meer wondertekens voor Zijn leerlingen gedaan, die niet in dit boek staan, maar deze zijn opgeschreven opdat u gelooft dat Jezus de Messias is, de Zoon van God, en opdat u door te geloven leeft door Zijn naam.

En op een andere plaats in zijn evangelie:¹²²

Want God had de wereld zo lief dat Hij Zijn enige Zoon heeft gegeven, opdat iedereen die in Hem gelooft niet verloren gaat, maar eeuwig leven heeft. God heeft Zijn Zoon niet naar de wereld gestuurd om een oordeel over haar te vellen, maar om de wereld door Hem te redden. Over wie in Hem gelooft wordt geen oordeel uitgesproken, maar wie niet in Hem gelooft is al veroordeeld, omdat hij niet wilde geloven in de naam van Gods enige Zoon.

Onder andere deze teksten maken de Bijbel voor christenen tot het belangrijkste boek dat geschreven is. Daarom willen zij de boodschap van dit boek aan iedereen uitdragen. Zoals uit het inleidende hoofdstuk echter al is gebleken, is de invloed van de Bijbel in de samenleving de afgelopen eeuwen sterk verminderd. Dit werd mede veroorzaakt door het feit dat de wetenschappelijke opvattingen ten aanzien van de Bijbel zijn veranderd. In het vorige hoofdstuk hebben wij echter gezien dat de wetenschap geen voldongen feiten kan presenteren die de historische onbetrouwbaarheid van de Bijbel aantonen. Sterker nog, voor de historiciteit van Salomo is het aannemelijker dat de Bijbelse verslaglegging hierover accuraat en betrouwbaar is. Het is daarom goed dat leerlingen onbevangen en zelfstandig op zoek gaan naar de betrouwbaarheid van deze bijzondere verzameling geschriften.

§ 3.2 Vragen en zoeken

Een zoektocht kan geen bevredigend resultaat opleveren wanneer de zoekende niet weet wat hij zoekt. Daarom is het in de eerste plaats belangrijk om voor aanvang een duidelijk gedefinieerde en afgebakende vraagstelling te formuleren. Een duidelijke definitie zorgt ervoor dat de onderzoeker precies te weten komt wat hij wil weten. Een afbakening van een onderwerp bepaalt vervolgens de plaats waar de onderzoeker zijn antwoord wil gaan vinden. Daarnaast is het zaak dat er een plan van aanpak wordt opgesteld. Dit plan bepaalt namelijk hoe de onderzoeker tot een antwoord op zijn vraag komt.

Het onderwerp van deze studie is de historische betrouwbaarheid van de Bijbel. Om gericht aan de slag te gaan met dit onderwerp is er in het inleidende hoofdstuk een vraagstelling geformuleerd die de richting en inhoudt van deze studie bepaald heeft. Een dergelijke vraagstelling zal ook voor het onderwerp van dit hoofdstuk gedefinieerd moeten worden. Stel dat de vraagstelling voor het te bestuderen onderwerp van dit hoofdstuk zou luiden: *Heeft Jezus bestaan?* Dan zou er geen richting noch afbakening van het onderzoek zijn bepaald. Het is namelijk helemaal de vraag waarop de onderzoeker zijn antwoord zal gaan baseren. Daarbij komt ook nog dat het onderwerp van de studie geen betrekking moet hebben op het bestaan van Jezus, maar op de verslaglegging over Hem. Een concreter en meer gerichte vraagstelling voor het onderwerp van dit hoofdstuk zou dus kunnen zijn: *Zijn de Nieuw-Testamentische verslagen over het leven van Jezus historisch betrouwbaar?*

Wanneer de vraagstelling helder is, kan begonnen worden aan het opstellen van een plan van aanpak. De vraag die daarbij centraal staat is: *hoe ga ik een antwoord vinden op de geformuleerde vraagstelling?* Gezien het onderwerp van deze studie zal het plan van aanpak volledig gericht zijn op bronnenonderzoek. Het is dus niet het doel van de studie om een historisch beeld van Jezus te construeren, maar om te verifiëren of het beeld dat in het Nieuwe Testament gegeven wordt historisch betrouwbaar is. Daarom zal het plan van aanpak in grote lijnen moeten zijn:

¹²² Jh 3:16-18 (NBV)

1. Onderzoek wat een bron in het algemeen historisch betrouwbaar maakt en inventariseer welke bronnen voorhanden zijn met betrekking tot het onderwerp van de studie.
2. Beoordeel de inhoud van de betreffende bron aan de hand van de geformuleerde criteria die gesteld worden aan het stempel 'historische betrouwbaar'.
3. Geef een antwoord op de geformuleerde vraagstelling in een afsluitende conclusie.

In de volgende paragrafen zal een aanzet worden gegeven voor de uitvoering van dit plan van aanpak.

§ 3.3 Bronnen en betrouwbaarheid

In het eerste hoofdstuk is besproken dat historische verslagen, in tegenstelling tot mythen, zijn gefundeerd op betrouwbare bronnen. De leerlingen zullen daarom met betrekking tot de betrouwbaarheid van de Nieuw-Testamentische geschriften voornamelijk bronnenonderzoek moeten verrichten. Het boek *Geschiedenisdidactiek* van Wilschut, Van Straaten en Van Riessen biedt een handzame richtlijn voor het uitvoeren van een goed bronnenonderzoek op middelbare schoolniveau.¹²³ Zij stellen met betrekking tot de vraagstelling dat de informatie uit een bron afhankelijk is van de vraag die daarbij gesteld wordt. Dit is een belangrijke vaststelling want de Nieuw-Testamentische geschriften kunnen heel andere informatie bieden als bijvoorbeeld de vraagstelling van de studie zou luiden: *wat was de invloed van de Romeinen in de Joodse samenleving aan het begin van onze jaartelling?*

De auteurs van het genoemde boek geven de volgende drie criteria waaraan een goede bron moet voldoen: relevantie, betrouwbaarheid en representativiteit. Het belang van goede bronnen is groot, want op basis van voldoende betrouwbare bronnen kan een feit worden vastgesteld. Een historisch feit is een zekere uitspraak over het verleden. Het spanningsveld tussen feit en interpretatie bij het historisch onderzoek is in het eerste hoofdstuk uitgebreid besproken.

Voordat de genoemde drie criteria kunnen worden losgelaten op de Nieuw-Testamentische geschriften is het goed om vast te stellen of er buiten deze geschriften meer bronnen zijn die betrekking hebben op het leven van Jezus. Dit zou namelijk een externe bevestiging van het Nieuw-Testamentische getuigenis kunnen zijn. Deze bronnen zijn er inderdaad. De bronnen met betrekking tot Jezus zijn in zes groepen te verdelen, waarvan hieronder een overzicht wordt gegeven. Dit overzicht is slechts het resultaat van een inventarisatie en doet nog geen uitspraak over de waarde van de bronnen. De leerlingen moeten zelf uitzoeken wat de waarde van de opgesomde bronnen is. Daarnaast moeten zij in het kader van deze studie onderzoeken of deze bronnen de historische betrouwbaarheid van de Nieuw-Testamentische geschriften ondersteunen of juist in twijfel trekken.

Groep 1: Nieuw-Testamentische geschriften

Dit is natuurlijk de eerst groep bronnen die aan een gedegen onderzoek onderworpen moet worden. De inhoud van het Nieuwe Testament is in grote lijnen al beschreven in het eerste hoofdstuk. In dit hoofdstuk is het belangrijk om te herhalen dat het Nieuwe Testament in grote lijnen is opgebouwd uit de volgende drie onderdelen:

1. **Evangelieën** van de hand van Mattheüs, Markus, Lukas en Johannes
2. **Handelingen** over de eerste christengemeente van de hand van Lukas
3. **Brieven** aan christengemeenten van de hand van Paulus, Petrus, Johannes, Jakobus en Judas¹²⁴

¹²³ Wilschut, Van Straaten & Van Riessen (2004:60-67)

¹²⁴ Overigens niet Judas Iskariot, de verrader van Jezus

Voor de duidelijkheid: het eerste onderdeel heeft dus rechtstreeks betrekking op het leven, sterven en de opstanding van Jezus. Onderdeel twee en drie hebben indirect betrekking op Hem, omdat daarin beschreven wordt wat de eerste gevolgen waren van Zijn werk (namelijk het ontstaan van de christengemeenten). Met name de geschriften van Lukas zijn de ruggengraat van het Nieuwe Testament. Het door hem geschreven tweeluik (Evangelie en Handelingen) kan als lijn worden gebruikt voor bijna alle gebeurtenissen uit het Nieuwe Testament.

Groep 2: Niet-Joodse bronnen

Er zijn verschillende niet-Joodse bronnen, van onder andere Romeinse geschiedschrijvers, die direct of indirect een verwijzing maken naar het bestaan van christenen en het leven van Jezus. Veel van deze bronnen zijn van de hand van vroegchristelijke schrijvers, zoals de kerkvaders uit de eerste eeuwen. Deze bronnen worden hier verder buiten beschouwing gelaten omdat veel van deze bronnen namelijk al uitgingen van de historische betrouwbaarheid van de Nieuw-Testamentische geschriften. Hieronder volgt een opsomming van enkele opvallende niet-Joodse bronnen, die geen directe relatie hadden met christenen noch met de Nieuw-Testamentische geschriften.¹²⁵

Daarom heeft hij, om dat gerucht de kop in te drukken, de schuld op anderen gegooid en hen met de meest geraffineerde wreedheid gestraft, namelijk een groep mensen, die om hun slechtheid verfoeid werden en die de massa christenen noemde. Christus, wiens naam zij droegen, was terechtgesteld op bevel van de procurator Pontius Pilatus toen Tiberius keizer was; en deze verderfelijke sekte was voor korte tijd bedwongen, maar leefde al gauw weer op, niet alleen in Juda, waar deze pest vandaan kwam, maar ook hier in Rome, waar alle verschrikkelijke en schandelijke dingen van de hele wereld bij elkaar komen en een woonplaats vinden.

Niet-Joodse bron 1 - Tacitus, Annales XV.44

Men vertelt dat Titus eerst overleg voerde door krijgsraad te houden over de vraag of zo'n prachtige tempel verwoest moest worden. Sommige meenden dat een gewijde tempel, zo boven menselijke prestaties verheven, niet verwoest mocht worden. Dit zou een getuigenis zijn van de gematigdheid van de Romeinen, terwijl verwoestingen een blijvend teken van hun wreedheid zou vormen. Anderen waren het daarmee niet eens, onder wie Titus zelf. Zij stelden dat de verwoesting van de tempel heel belangrijk was om de godsdienst van de Joden en de Christiani volledig te vernietigen. Want hoewel die godsdiensten met elkaar in conflict zijn, ontstonden ze uit dezelfde oorsprongen. De Christiani ontstonden uit de Joden: als de wortel verwijderd is, sterft de tak gemakkelijk af.

Niet-Joodse bron 2 - Sulpicius Severus, Chronica 2.30.6-7 bekend als 'Tacitus Fragment 2'

Daar de Joden voortdurend onrust veroorzaakten op aansporing van Christus [Chrestos], verdreef hij hen uit Rome.

Niet-Joodse bron 3 - Suetonius, Leven van Claudius XXV.4

Toen strafte men de christenen, een groep mensen die zich hadden overgegeven aan een nieuw en boosaardig bijgeloof.

Niet-Joodse bron 4 - Suetonius, Leven van Nero XVI.2

¹²⁵ Zie het artikel van Lalleman (2006b), Bruce (1977:103-109), Powell (1998:32-33), Ouweneel (1986:40-43)

(...) waren zij gewoon op een bepaalde vastgestelde dag bijeen te komen voordat het licht was, en dan zongen ze een loflied tot Christus als God, en verbonden zich met een plechtige eed geen enkele slechte daad te doen, maar zich te onthouden van alle bedrog, diefstal en overspel, nooit hun woord te breken, of zich aan een belofte te onttrekken wanneer hun gevraagd werd die na te komen; daarna was het hun gewoonte uiteen te gaan en dan weer bij elkaar te komen om voedsel te nuttigen, maar voedsel van een onschuldig soort.

Niet-Joodse bron 5 - Plinius Secundus, Brieven X.96

(...) de gekruisigde sofist [wiens volgelingen leefden] onder zijn wetten [omdat] hij een nieuwe cultus aan de wereld had geïntroduceerd (...)

Niet-Joodse bron 6 - Lucianus van Samosata, Het heengaan van Peregrinus 11.13

Wat gaf het de Atheners dat ze Socrates doodden? Hongersnood en ziekte kwamen over hen als een oordeel over hun slechte daden. Wat hadden de mensen van Samos eraan dat ze Pythagoras verbrandden? In een ogenblik werd hun land met zand bedekt. Wat hadden de Joden eraan dat ze hun wijze Koning ter dood brachten? Heel kort daarna is hun koninkrijk vernietigd. God heeft deze drie wijze mensen op rechtvaardige wijze gewroken: de Atheners kwamen om door de honger; de bewoners van Samos werden door de zee verzwolgen; de Joden, beroofd en uit hun land verdreven, zijn overal verspreid. Maar Socrates stierf niet definitief; hij leeft voort in de leer van Plato. Pythagoras is niet voorgoed dood; hij leeft voort in het standbeeld van Hera. Ook de wijze Koning is niet voorgoed dood; Hij leefde voort in de leer die Hij gegeven had.

Niet-Joodse bron 7 - Mara Bar-Serapion aan Serapion

Groep 3: Joodse bronnen

Een derde groep bronnen, die spreken over het bestaan van christenen en Christus zijn enkele Joodse bronnen, die niet tot de Nieuw-Testamentische geschriften behoren. Hieronder worden twee relevante bronnen uit deze groep genoemd.¹²⁶

In die tijd verscheen daar Jezus, een wijze man. Hij deed namelijk verbazingwekkende dingen en was een leraar van mensen die de waarheid met vreugde aannamen. Hij verwierf aanhangers uit zowel de Joden als uit de mensen van Griekse komaf. En toen Pilatus, wegens de aanklacht gedaan door de leiders uit ons midden, hem tot het kruis veroordeelde, bleven zij, die al eerder van hem hielden, van hem houden. En tot op deze dag is de stam van christenen (die naar hem vernoemd zijn) nog niet uitgestorven.

Joodse bron 1 - Flavius Josephus, Antiquities 18.3.3

Op de vooravond van het Pascha hingen zij Yeshu op en de voorloper ging hem veertig dagen voor zeggende: "[Yeshu] zal worden gestenigd, omdat hij tovernarij heeft bedreven, heeft opgelicht en zijn volk op een dwaalspoor heeft geleid. Laat iedereen die iets voor zijn verdediging aan te dragen heeft, komen en voor hem pleiten". Maar zij vonden niets in zijn verdediging en hingen hem op de vooravond van Pascha op.(...) Yeshu had vijf discipelen: Mattai, Maqai, Metser, Buni en Todah

Joodse bron 2 – Talmud, Sanhedrin 43a

Groep 4: Gnostische evangeliën

Zoals de vondst van de Dode Zeerollen in 1947/1948 (zie hoofdstuk 1) van belang was voor de Oud-Testamentische periode, zo is de vondst van de Nag Hammadi-geschriften in 1945 van belang voor de Nieuw-Testamentische periode.¹²⁷ Bij deze vondst werden dertien codices¹²⁸ met 48 verschillende geschriften ontdekt. Deze geschriften worden gerekend tot de

¹²⁶ Powell (1998:34)

¹²⁷ Zie het artikel van Ouweneel (2006) en Klijn (1999:59)

¹²⁸ Codices is het meervoud van codex. Een codex is een bundel van beschreven papieren. Veel antieke geschriften zijn op die manier gebundeld, waaronder veel kopieën van de Nieuw Testamentische geschriften.

gnostische geschriften. Het gnosticisme is een verzamelnaam voor allerlei heilsleren die in de eerste vijf eeuwen na Christus opkwamen. Gnosticisme verwijst naar het Griekse woord ‘gnosis’ dat ‘kennis’ betekent. Het kenmerkende aan deze heilsleren was namelijk dat de gelovige door geheime kennis en persoonlijke openbaring kon binnendringen in het hemelse.¹²⁹ Tot de verzameling van gnostische geschriften behoorde ook enkele evangeliën, zoals het evangelie van Thomas, het evangelie van Filippus, het apocryphon (‘geheim boek’) van Johannes en het evangelie van de Waarheid. Deze evangeliën behoorden niet tot de Nieuw-Testamentische canon (zie § 1.3.1) en worden door veel uitleggers ook later dan de Nieuw-Testamentische geschriften gedateerd.

Groep 5: Koran

De vijfde groep van bronnen, die betrekking hebben op het getuigenis van de Nieuw-Testamentische geschriften, zijn de uitspraken in de Koran. Enkele uitspraken hebben betrekking op het leven van Jezus. Er zijn opvallende overeenkomsten te bespeuren in de wijze waarop in de Islam wordt gedacht over Jezus, maar er zijn ook duidelijke fundamentele verschillen aan te wijzen.¹³⁰

Groep 6: Archeologische vondsten

Naast de geschreven bronnen zijn er ook enkele archeologische vondsten die van belang kunnen zijn bij het onderzoeken van de Nieuw-Testamentische geschriften. Met name Lukas, wiens geschriften eerder al de ruggengraat van het Nieuwe Testament werden genoemd, biedt een geschiedkundige schat aan informatie. Hij benoemt namelijk gedetailleerd de titels en functies van Romeinse functionarissen. Daarnaast zijn er nog enkele kleine archeologische aanwijzingen gevonden voor gebeurtenissen die beschreven staan in het Nieuwe Testament.¹³¹

Met name over het slot van de evangeliën zijn enkele interessante opmerkingen te maken. Voor zowel de berechting, als de terechtstelling, als de begrafenis van Jezus zijn namelijk archeologische bewijzen aangedragen. De plaats van de berechting wordt zowel bij de Griekse naam, *Lithostrotos*, als bij de Hebreeuwse naam, *Gabbatha*, genoemd in het evangelie van Johannes.¹³² In de NBV wordt deze plaats met ‘mozaïekterras’ vertaald. Deze stenen vloer zou hebben gelegen aan de voet van de Romeinse burcht Antonia, die daar ten tijde van Jezus gestaan heeft. Bij opgravingen op deze plaats werd een in steen gekraste tekening gevonden van een spel dat Romeinse soldaten gewend waren te spelen. Ook de plaats van de terechtstelling, *Golgotha* (in het Latijn *Calvarie*),¹³³ die even buiten de stad Jeruzalem moet hebben gelegen, is onder leiding van professor Avigad aan een archeologisch onderzoek onderworpen. Dit heeft een nieuw licht geworpen op de ligging en de aard van deze plaats.

De plaats waar Jezus begraven zou zijn, wordt tegenwoordig gemarkeerd door de Heilige Grafkerk, die werd gebouwd door keizer Constantijn. Er is grote twijfel of dit wel de plaats is waar het werkelijke graf zou hebben gelegen, maar opgravingen op deze plaats hebben iets interessants blootgelegd. Er is namelijk gebleken dat op deze plek voorheen geen gebouwen hebben gestaan, maar er zijn duidelijke aanwijzingen dat er een tuin heeft gelegen. Dit is interessant, want de evangeliën vertellen dat Jezus is begraven in een uitgehouwen rotsgraf dat was gelegen in een tuin aan de voet van de heuvel Golgotha. Op deze plaats zijn sleuven

¹²⁹ Keeley (1985:466)

¹³⁰ Jansen (1998:179-181; 186-189)

¹³¹ Bruce (1977:73-90)

¹³² Jh 19:13; opvallend detail is dat het evangelie van Johannes in de historische Bijbelkritiek het minst betrouwbaar wordt geacht.

¹³³ Dit betekent ‘schedelplaats’.

in de grond ontdekt, die erop wijzen dat er een groeve van kalksteen heeft gelegen. Deze groeve werd later veranderd in een tuin. Deze verandering wordt bevestigd doordat de rotsgrond is opgevuld met roodachtige aarde vermengd met steenscherven. Doordat het een voormalige groeve was en er steen gewonnen werd, waren er hoge en steile rotswanden aan de west- en noordkant van de tuin ontstaan. Deze wanden waren uitstekend geschikt voor het uithouwen van graftomben. Dergelijke graftombes zijn veelvuldig bij opgravingen in Israël aangetroffen. Uit onderzoek ter plaatse is gebleken dat in het Jodendom veel belangstelling was voor graven. Dit betekent dat er aandacht werd besteed aan de plaats van begraven en dat de graven zelfs vereerd werden. Hierom is het cultureel gezien helemaal niet opmerkelijk dat de vrouwen op de eerste dag van de week zich naar het graf van Jezus begaven. Dit was gewoonte en gebruik in die tijd.¹³⁴

Er zijn nog verschillende andere archeologische vondsten die om aandacht vragen wanneer de betrouwbaarheid van de evangeliën wordt onderzocht. Zo werd er in 1962 een inscriptie van Pontius Pilatus gevonden in Caesarea Maritima, waarmee het bestaan van Pilatus wordt bevestigd en de rol die hij speelde in Judea. Ook zijn er verschillende vondsten gedaan die de bouwwerkzaamheden van koning Herodus uit de tijd van Jezus bevestigen. Op basis van deze vondsten kon heel goed de tempel en de tempelberg ten tijde van Jezus worden gereconstrueerd. Daarnaast zijn er nog twee opzienbarende vondsten, die de wetenschappelijke wereld al langer bezighouden. De eerste is die van de lijkwade van Turijn. Een doek waarin de afdruk van Jezus' gezicht nog zichtbaar zou zijn. Al sinds de negentiende eeuw gaat er een debat over de echtheid van deze doek en de meningen blijven verdeeld. De tweede opzienbarende vondst is de sarcofaag van Jacobus die heel recentelijk is ontdekt. Het opmerkelijke aan deze bottenkist¹³⁵ is dat er een inscriptie opstaat, die vermeldt: Jacobus, de broer van Jezus. Een toevoeging zoals 'de broer van' werd alleen gedaan als deze broer een bijzonder persoon was (geweest). Ook over echtheid van deze vondst wordt nog hevig gedebatteerd.¹³⁶

§ 3.4 Beoordelen en bevinden

In de vorige paragraaf zijn de bronnen die relevant kunnen zijn voor het vaststellen van de betrouwbaarheid van de Nieuw-Testamentische geschriften geïnventariseerd. De volgende stap is om deze bronnen op betrouwbaarheid en representativiteit te beoordelen. Wilschut, Van Straaten en Van Riessen geven voor deze beoordeling de volgende vier factoren aan:¹³⁷

1. Bepaal de **schrijver of maker** van de bron.
2. Stel de **tijd** waarin de schrijver/maker leefde vast.
3. Inventariseer de **informatie** waarover de schrijver/maker beschikte.
4. Onderzoek de **bedoeling** van de schrijver/maker met de bron en de **omstandigheden** waaronder de bron tot stand is gekomen.

De uitvoering van deze beoordeling is een hele klus. Daarom is het raadzaam om de taken voor dit onderzoek te verdelen en op projectbasis te werk te gaan. Dit zou een vakoverstijgend project kunnen worden waarin de vakken Geschiedenis, Klassieke Talen en Godsdienst kunnen participeren.¹³⁸ Hierbij is het interessant om koppels te vormen, waarbij bijvoorbeeld

¹³⁴ Aalders (2004:63-66); met dank aan mijn schoonvader die zo attent was mij op deze bron te wijzen.

¹³⁵ Hierin werden de botten van een overledene bewaard. Eigenlijk werden doden in die tijd dus twee keer begraven.

¹³⁶ Zie het artikel van Witherington (2006)

¹³⁷ Wilschut, Van Straaten & Van Riessen (2004:62)

¹³⁸ Hiermee wordt het overigens wel direct een project voor de bovenbouw van het VWO. Ook voor bijvoorbeeld het VMBO zou een dergelijk project mogelijk zijn, maar minder zelfstandig kunnen worden uitgevoerd.

een leerling, die Klassieke Talen in zijn pakket heeft, samen met een andere leerling de waarde van de Romeinse bronnen onderzoekt. Deze zijn immers geschreven in het Latijn en wellicht hebben de leerling enkele van deze teksten zelf vertaald bij het vak Latijn. Voor de bestudering van de vijfde bronnengroep (de Koran) zou het interessant zijn wanneer een islamitische leerling met een christelijke leerling onderzoekt welke overeenkomsten en welke verschillen er tussen de Bijbel en de Koran bestaan aangaande het leven, sterven en de opstanding van Jezus.

Bij de inventarisatie van de bronnen is in de voetnoten relevante literatuur genoemd die gebruikt kan worden bij de beoordeling van de bronnen. Het bestuderen van de bronnengroepen dient overigens volledig in dienst te staan van de bestudering van de eerste bronnengroep, namelijk de Nieuw-Testamentische evangeliën. Het is immers de betrouwbaarheid van deze geschriften die het onderwerp van de zoektocht is. Daarom zal een belangrijk gedeelte van de leerlingen zich moeten gaan richten op de inhoud en totstandkoming van deze evangeliën. Hun bevindingen kunnen vervolgens worden afgezet tegen de bevindingen uit de bestudering van de andere bronnengroepen. Gezamenlijk kunnen daarna de resultaten worden beoordeeld. Zo kan er een historisch betrouwbaar beeld van het leven, sterven en de opstanding van Jezus worden gegeven. Hieronder zullen nog enkele richtingaanwijzers voor de bestudering van de Nieuw-Testamentische evangeliën worden gegeven.

Auteurschap

Een belangrijk criterium bij de vaststelling van de betrouwbaarheid van de evangeliën is het auteurschap. Dit is een lastige kwestie met betrekking tot de evangeliën, want de schrijvers van deze geschriften zijn anoniem. Het enige evangelie waarvan het auteurschap kan worden afgeleid is het evangelie van Lukas. Zoals gezegd schreef hij twee boeken van het Nieuwe Testament en beide boeken zijn geadresseerd aan een zekere Theofilus. Het opvallende aan het tweede boek is dat er wordt verteld dat Lukas een metgezel van de apostel Paulus was en dat op enkele plaatsen de verteller overgaat op het wij-perspectief.¹³⁹ Van het auteurschap van de andere evangeliën weten wij alleen maar wat de christelijke traditie aan ons heeft overgeleverd. Deze overlevering is echter pas op historisch vaste grond te funderen in de tweede eeuw na Christus. Overigens zou anonimiteit in die tijd de betrouwbaarheid van een geschrift juist bevestigen, omdat daarmee niet de versie van die en die werd geschreven, maar het echte verhaal werd verteld.¹⁴⁰ Hierdoor krijgt de anonimiteit van een verslag dat verifieerbaar is voor tijdgenoten een heel andere betekenis dan de anonimiteit waar Herodotus op doelde in zijn stelling over het verschil tussen *mythos* en *logos* (zie § 1.2).

Voor het auteurschap van het evangelie naar Johannes is ook een inhoudelijk aanwijzing te vinden. In dat evangelie wordt namelijk verschillende keren gesproken over Johannes de 'discipel van wie Jezus hield'.¹⁴¹ De andere twee evangeliën worden toegeschreven aan Mattheüs, die eveneens een discipel van Jezus is geweest en aan Markus, die weer een metgezel van de apostel Paulus is geweest.

Er moet niet vergeten worden bij dit punt over het auteurschap dat het in de eerste christengemeenten heel gebruikelijk was om geschriften te laten circuleren. Daarom wil schriftelijke anonimiteit nog helemaal niet zeggen dat onder de gelovigen niet bekend was wie welke geschriften geschreven had. Het feit namelijk dat de naam van de auteur niet genoemd werd, wil niet zeggen dat de persoon van de auteur voor de beoogde lezers niet bekend was.

¹³⁹ Namelijk vanaf Hd 16:10

¹⁴⁰ Sanders (1996:85-88)

¹⁴¹ Jh 13:23; 20:2; 21:7; 21:20

Datering

Zoals gezegd kan de anonimiteit van de evangeliën een waarde hebben gehad voor tijdgenoten. Daarom is het belangrijk om vast te stellen in welke tijd de evangeliën zijn geschreven. Hierover bestaan verschillende opvattingen. De traditionele opvatting dateert de evangeliën in de eerste eeuw na Christus. Dit is logisch want in deze opvatting wordt er vanuit gegaan dat de schrijvers tijdgenoten van Jezus zijn geweest. Toch zijn er voor de tegenstanders van de Nieuw-Testamentische betrouwbaarheid geen redenen om aan te nemen dat deze geschriften veel later zijn geschreven. Zoals is beschreven in het eerste hoofdstuk zijn namelijk al vanaf de tweede eeuw na Christus bevestigingen van het bestaan van deze geschriften bekend (zie § 1.3.1).

Informatie

Een belangrijk punt voor de critici van het Nieuwe Testament is de vraag welke informatiebronnen de schrijvers van de evangeliën tot hun beschikking hadden. Bij het onderzoek naar deze vraag ontwikkelde zich de vormkritische school. Deze stroming wil nagaan welke mondelinge overlevering aan de geschreven evangeliën ten grondslag liggen en welke literaire vormen te herkennen zijn in de evangeliën. De opvatting is dat daarmee kan worden aangetoond dat deze geschriften kunstmatig en in een bepaalde sociale situatie zijn ontstaan. De belangrijkste uitgangspunten van deze vormkritische school zijn:¹⁴²

1. Er was een periode van mondelinge overlevering voordat de evangeliën werden geschreven.
2. In deze periode circuleerde zogenoemde perikopen waarin enkele verhalen en woorden waren vastgelegd.
3. De evangeliën kunnen geclassificeerd worden naar hun literaire vorm.
4. Het ontstaan van de evangeliën werd bepaald door praktische belangen van de christengemeenten.
5. De christenen zouden geen waarde hebben gehecht aan biografische gegevens, waardoor de evangeliën geen biografische, chronologische of geografische waarde zouden bezitten.
6. Er zouden wetmatigheden in de overlevering zijn te ontdekken.

Omdat dit een kritiek punt is van de betrouwbaarheid van de Nieuw-Testamentische geschriften is het belangrijk om de theorie van de vormkritiek te onderzoeken, maar ook de aangevoerde tegenargumenten vanuit de traditionele opvatting.¹⁴³

Doel

Wat de vormkritische school wil bereiken, is het blootleggen van de werkelijke intenties van de evangeliëschrijvers. Het is echter noodzaak om ook de doelstelling die de evangeliën zelf vermelden te bestuderen. Met name Lukas en Johannes doen hier namelijk expliciete uitspraken over. De theologisch doelstelling van Johannes is al aangehaald in § 3.1. De historische doelstelling van Lukas luidt als volgt:¹⁴⁴

Nadat reeds velen zich tot taak hebben gesteld om een verslag te schrijven over de gebeurtenissen die zich in ons midden hebben voltrokken, en die ons zijn overgeleverd door degenen die vanaf het begin ooggetuigen zijn geweest en dienaren van het Woord zijn geworden, leek het ook mij goed om alles van de aanvang af nauwkeurig na te gaan en deze gebeurtenissen in ordelijke vorm voor u, hooggeachte Theofilus, op schrift te stellen, om u te overtuigen van de betrouwbaarheid van de zaken waarin u onderricht bent.

Het is duidelijk dat beide auteurs zelf beweren dat zij niet zomaar wat opschreven. Met name Lukas, die arts was en mogelijk opgeleid in de strenge eisen voor geschiedschrijving, heeft zich ten doel gesteld om alles precies op te schrijven zoals het gebeurd is. Dit interne

¹⁴² Ouweneel & Glashouwer (1979:134)

¹⁴³ Vormkritisch: Sanders (1996:79-85); tegenargumenten vanuit de traditionele opvatting: Ouweneel & Glashouwer (1979:134-137)

¹⁴⁴ Lk 1:1-4 (NBV)

getuigenis van de evangeliën moet worden meegenomen in de overwegingen ten aanzien van de betrouwbaarheid van de geschriften.

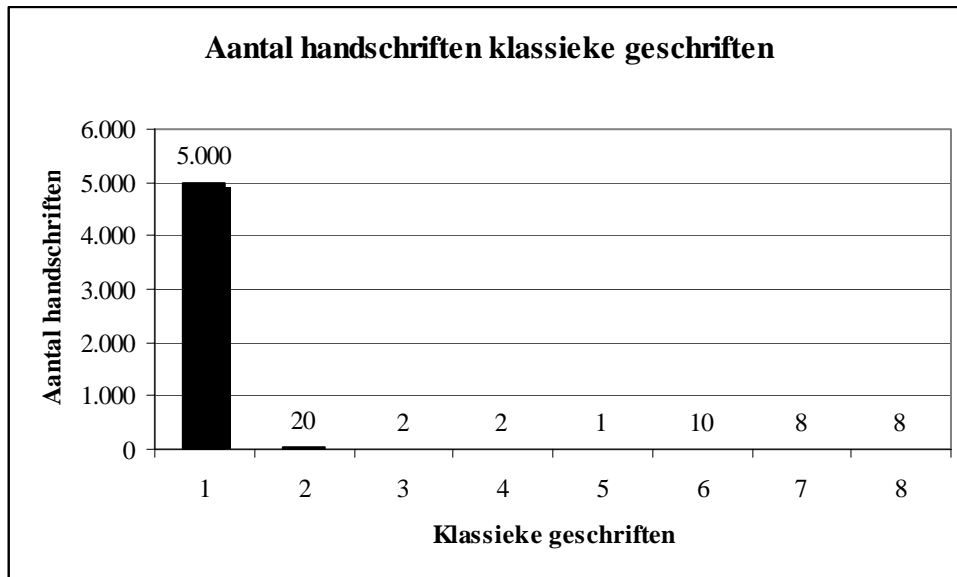
Waarde van klassieke geschriften

Tot slot is het waardevol om de Nieuw-Testamentische geschriften qua betrouwbaarheid te vergelijken met andere geschriften uit de oudheid. Van veel klassieke geschriften wordt namelijk onomstotelijk aangenomen dat deze historisch betrouwbaar zijn, terwijl hier op basis van overlevering en datering veel minder sterke argumenten voor zijn aan te dragen. De onderstaande tabel en bijbehorende grafieken tonen hiervan een overzicht.¹⁴⁵

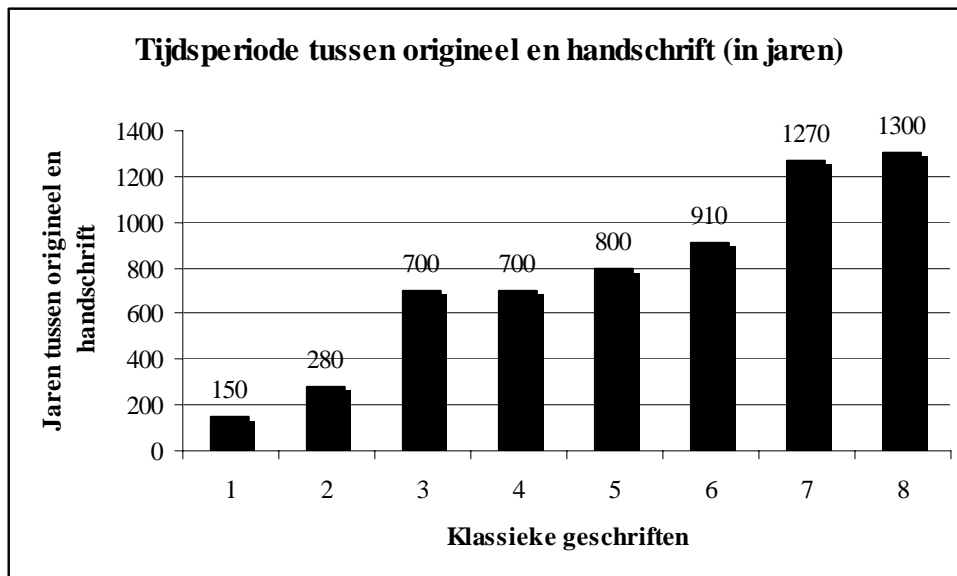
	Klassiek geschriften	Aantal hand-schriften	Opmerkingen over handschriften	Datering handschriften	Onstaans-datum	Periode tussen origineel en handschrift (in jaren)
1	Nieuw-Testamentische geschriften	5.000		350 nC	60-100 nC	150
2	Romeinse Geschiedenis - Livius (142 boeken)	20	van 35 boeken	3e eeuw (1 handschrift) en jonger	59 vC - 17 nC	280
3	Historiae - Tacitus (14 boeken)	2	van 4 en een half boek	9e eeuw en 11e eeuw	100 nC	700
4	Annales - Tacitus (16 boeken)	2	van 10 boeken volledig en van 2 boeken gedeeltelijk	9e eeuw en 11e eeuw	100 nC	700
5	Dialogus de Oratoribus, Agricola, Germania – Tacitus	1		10e eeuw	100 nC	800
6	De Bello Gallico – Ceasar	10		850 nC	58-60 vC	910
7	Historia – Herodotus	8	plus enkele papyrusfragmenten van rond de jaartelling	900 nC	488-428 vC	1270
8	Historia – Thucydides	8	plus enkele papyrusfragmenten van rond de jaartelling	900 nC	460-400 vC	1300

Tabel 3 - Vergelijking klassieke geschriften

¹⁴⁵ Bruce (1977:15-16)

Grafiek 1 - Vergelijking klassieke geschriften (aantal handschriften)

Grafiek 2 - Vergelijking klassieke geschriften (tijdperiode)

Uit grafiek 1 blijkt dat het aantal handschriften dat van de Nieuw-Testamentische geschriften is overgeleverd significant groter is dan het aantal handschriften van andere klassieke geschriften. Grafiek 2 toont een overzicht waarbij de tijdperiode tussen de vermeende ontstaansdatum (vanuit de traditionele opvatting gezien) en de datering van de handschriften wordt vergeleken. Ook op basis van die vergelijking komen de Nieuwe Testamentische geschriften als meest betrouwbaar uit de bus. Overigens moet hierbij wel opgemerkt worden dat bovenstaande gegevens betrekking hebben op alle Nieuwe Testamentische geschriften en dus niet alleen de evangeliën.

Hiermee zijn enkele aspecten die betrekking hebben op de betrouwbaarheid van de evangeliën aangetipt. Het is aan de onderzoeker om al deze aspecten een plaats te geven in zijn onderzoek en mee te wegen in zijn conclusie.

§ 3.5 Concluderen en antwoorden

De laatste stap in het onderzoek is het formuleren van een concluderend antwoord op de geformuleerde vraagstelling. In de projectmatige aanpak van het onderzoek moeten eerst alle bevindingen worden verzameld en met elkaar worden vergeleken. Dit kan klassikaal gebeuren, bijvoorbeeld door middel van presentaties.

Vervolgens wordt op basis van deze resultaten bekeken of de Nieuw-Testamentische evangeliën historisch betrouwbaar zijn of niet. Pas op basis van deze uitkomst kan eigenlijk de inhoud van de evangeliën op zichzelf worden beoordeeld. Hierom is het belangrijk dat de geformuleerde conclusie gefundeerd is op steekhoudende argumenten, die verifieerbaar zijn. Als namelijk blijkt dat de Nieuw-Testamentische evangeliën inderdaad betrouwbare en authentieke geschriften zijn, die opgetekend werden door tijdgenoten dan komt de opstanding van Jezus uit de dood in een bijzonder licht te staan. Want toen tijdgenoten de verklaringen over de opgestane Jezus hoorden, konden zij gemakkelijk de bewering over het lege graf nagaan. Maar niet alleen het lege graf zal voor tijdgenoten een argument zijn geweest, ook het getuigenis van ooggetuigen. De evangeliën claimen namelijk dat Jezus na Zijn dood meermaals is verschenen aan Zijn volgelingen. De apostel Paulus beweert zelfs in één van zijn brieven aan meer dan vijfhonderd tegelijkertijd en voegt daar nog aan toe dat ‘de meeste van hen nu nog in leven zijn’.¹⁴⁶ Het historische beeld dat uit de conclusie volgt, moet zo accuraat en correct mogelijk zijn. Ook moet het ingenomen standpunt voldoende rekening houden met de historische kloof van meer dan tweeduizend jaar. Een gewetensvolle uitoefening van een dergelijke onderzoek kan tot verrassende resultaten leiden.

¹⁴⁶ 1Kor 15:6

CONCLUSIE

Een stand van zaken of een zaak van standpunten?

... zoekt en gij zult vinden...

Lukas 11:9 (NBG)

Hier eindigt voor deze studie de zoektocht naar de historiciteit van de Bijbel. Zoals uit het inleidende hoofdstuk blijkt, is de Bijbel in de afgelopen eeuwen naar de rand van de samenleving verdrongen. Vanuit het verlichte denken gezien, leek het bijna een wetenschappelijke plicht om af te rekenen met het historische fundament van de Bijbelse verhalen vol wonderen en Goddelijk ingrijpen. Maar was dit terecht? Als nou blijkt dat deze prachtige verhalen over Gods handelen in de geschiedenis gegrond zijn op tastbare historische gebeurtenissen, wat vertelt ons dat over het bestaan van God? Dit is een wezenlijke vraag waarbij aan het historisch besef, dat ieder mens bezit, wordt geappelleerd. Om deze essentiële vraag niet te laten vertroebelen door de opvattingen van anderen is het goed om zelf de inhoud en de waarheid van de Bijbel te bestuderen. Dat is gebeurd in deze studie en daarbij zijn enkele bijzondere vondsten gedaan.

Wij hebben gezien dat de Bijbel wel degelijk serieuze geschiedkundige pretenties heeft. De verhalen zijn namelijk opgetekend opdat de volgende geslachten Gods handelen in de geschiedenis zullen herinneren. Dit zijn geen mythische verhalen, zonder grond of werkelijkheidswaarde, maar goed gedocumenteerde verhalen, die een belangrijk onderdeel uitmaakten van het Israëlitische collectieve bewustzijn (voor wat betreft het Oude Testament) en de christelijke waarheid (voor wat betreft het Oude en het Nieuwe Testament). Natuurlijk geldt voor deze vorm van geschiedschrijving hetzelfde als voor alle andere geschiedkundige verhandelingen, namelijk dat het een interpretatie van de auteur is. Ik heb dit geïllustreerd aan de hand van het boek Ezra.

Een interpretatie hoeft echter niet per definitie onwaar te zijn. Dit blijft een kwestie van geloof. Dit geloof wordt echter wel versterkt naarmate er meer bewijzen zijn aan te dragen voor de juistheid van de interpretatie. Deze bewijzen kunnen betrekking hebben op feiten over

de schrijver van het verslag of afkomstig zijn uit externe bronnen, zoals archeologische vondsten en literaire bronnen uit dezelfde historische periode.

Met betrekking tot de Bijbelschrijvers is in deze studie geconcludeerd dat in veel gevallen de auteurs van de Bijbelse geschriften expliciet genoemd worden, of op reële gronden te traceren zijn. In die gevallen dat de auteur niet uitdrukkelijk wordt genoemd, moeten wij ons goed beseffen dat anonimiteit tegenwoordig een andere betekenis heeft dan anonimiteit toen. In de Oud-Testamentische samenleving was namelijk bekend wie de geschiedkundige werken schreven. Dit waren de leiders (zoals Mozes en later Jozua) en de profeten (zoals Samuël). In de Nieuw-Testamentische periode waren het de apostelen, voor het overgrote deel volgelingen en dus tijdgenoten van Jezus, die het betrouwbare gezag vertegenwoordigden. Zij of hun naaste volgelingen waren het ook die de evangeliën opschreven of die het gezag van brieven aan de eerste christengemeenten en leerstellingen over Jezus erkenden als waarheid of afkeurden als dwaalleer. Zij waren immers degenen die drie jaar met de Meester waren opgetrokken en dus wisten wat waarheid was en wat niet.

Kunnen wij de Bijbelse historische betrouwbaarheid echter na zoveel eeuwen nog nagaan? Dit is de eigenlijke vraag van deze studie. Voor het antwoord op deze vraag hebben wij externe bewijzen nodig, die geleverd kunnen worden door de archeologie. Als exemplarisch voorbeeld voor het antwoord op deze vraag is gekeken naar de historiciteit van koning Salomo. Dit was een uitdaging, want hij leefde volgens de Bijbelse verslaggeving in de tiende eeuw voor Christus. Deze periode is, voor wat Israël betreft, in geschiedkundige duisternis gehuld. De waardevolle Mesopotamische geschiedschrijving spreekt namelijk pas over Israël vanaf de negende eeuw voor Christus. Ook de Egyptische geschiedschrijvers zagen, waarschijnlijk wegens het interne verval van Egypte in die periode, geen aanleiding om het succesvolle Israël onder Salomo in hun werken te noemen. Het Oud Testament is dus de enige verzameling antieke geschriften die koning Salomo noemen. Voor een bevestiging hiervan zijn wij daarom aangewezen op archeologische vondsten.

Speurwerk naar bewijzen voor de verhalen uit het Oude Testament is al eeuwen oud. Negentiende- en twintigste-eeuwse archeologen, die vaak uitgingen van de waarheid van de Bijbel, hebben vele bewijzen voor de historiciteit van Salomo gevonden. Enkele bekende voorbeelden hiervan zijn de gelijkvormige poorten bij Megiddo, Gezer en Hazor, de bijzondere rol die Fenicië gespeeld heeft in de handelsactiviteiten van het antieke Midden Oosten en de vermeldingen van David en Jeruzalem in oude inscripties. Tegen de traditionele interpretatie van deze vondsten zijn echter in de laatste jaren bezwaren gekomen. Juist omdat de archeologen met de Bijbel in hun ene hand en een schep in de andere hand hun werk verricht hadden, waren hun bevindingen verdacht. Een dergelijke vooringenomenheid riep bij critici grote vraagtekens op. Hierom kwam er een revisionistische beweging op gang, die de vondsten opnieuw bekeken en betekenis ervan herzag. Met name de gebruikte datering – die inderdaad van wezenlijk belang is voor de waardering van archeologische vondsten – was volgens de revisionisten foutief. De noodzakelijke aanwezigheid of afwezigheid van karakteristiek aardewerk bewees volgens revisionisten, zoals de bekende archeoloog Israël Finkelstein, dat de traditionele datering niet kon kloppen. Sterker nog het bracht zelfs de historiciteit van Salomo in diskrediet. De revisionisten zagen zich in dit standpunt bevestigd doordat zij bij opgravingen in Jeruzalem nauwelijks tot geen aanwijzingen voor een monumentale koningstad in de tiende eeuw voor Christus aantreffen.

Traditionalisten, zoals de erudiete egyptoloog Kenneth Kitchen, voeren hiertegen echter weer nieuwe argumenten aan, waarbij een historisch beeld van de tiende eeuw wordt geschetst waar Salomo prima in past. En zo slingert het debat heen en weer. Dat deze slinger nog lang niet stil staat, werd onlangs nogmaals duidelijk toen de archeologe Eilat Mazar vorig

jaar een monumentaal gebouw in Oost-Jeruzalem blootlegde, dat volgens haar uit de tijd van koning David stamt.

Juist omdat dit debat nog zo volop aan de gang is, vind ik het hoogst opmerkelijk dat wetenschappers al twee eeuwen geleden de Bijbel hebben afgedaan als verzameling mythen. Waar baseerden zij zich op? Op een rationalistische benadering van de wonderen en het Goddelijk ingrijpen in de Bijbel? Het feit dat zij dit niet rationeel konden verklaren, zegt misschien meer over hun rationele onvermogen dan over de betrouwbaarheid van de Bijbel. Of baseerden zij zich op het ontbreken van overtuigend bewijs? Volgens mij kan een historisch verslag, dat door diverse externe bewijzen gestaafd wordt, alleen weerlegd worden op basis van bewijs en niet op basis van het ontbreken van bewijs. Juist deze omgekeerde manier van redeneren zie ik namelijk terug in de revisionistische opvatting. Finkelstein stelt bijvoorbeeld een dateringsmodel op dat gebaseerd is op het karakteristieke Filistijnse aardewerk. Vervolgens houdt hij dit paradigma tegen het licht van traditionele opvattingen over de archeologische vondsten. Daarbij komt hij tot de conclusie dat deze opvatting en zijn paradigma niet overeenkomen en dus concludeert hij dat de Oud-Testamentische verhalen over Salomo mythisch zijn. Op basis hiervan lanceert Finkelstein een fantasierijke theorie over de dualistische identiteit van het volk Israël en de propagandistische motieven van de zevende eeuwse koning Josia. Voor mij gaat zo'n redenatie iets te snel. Misschien klopt het paradigma van Finkelstein niet? Of misschien moeten er meer vondsten gedaan worden? Wie weet bijvoorbeeld welk nieuw licht de jongste vondst van Eilat Mazar op de historiciteit van Salomo werpt? Per slot van rekening is ook de waardering van archeologische vondsten een kwestie van interpretatie en deze zijn feilbaar. Wij hebben hier dus niet te maken met een feitelijke stand van zaken maar met een zaak van standpunten. Vooral nog zie ik daarom geen reden om de historische betrouwbaarheid van de verhalen over koning Salomo in twijfel te trekken, alleen maar omdat de revisionisten zwakke plekken zien in het met concrete bewijzen gestaafde standpunt van de traditionalisten.

Omdat ik denk dat de verhalen over Salomo een cruciaal onderdeel van de Oud-Testamentische geschiedenis vormen, durf ik te zeggen dat bovenstaande conclusie gevolgen heeft voor de betrouwbaarheid van het gehele Oude Testament. Hierom zal ik het niet nalaten om deze geschriften als historische betrouwbare bron te gebruiken in mijn lessen en pleit ik ervoor dat dit over de gehele linie van het geschiedenisonderwijs navolging zal vinden.

Maar niet alleen de betrouwbaarheid van het Oude Testament was het onderwerp van deze studie. Ook de betrouwbaarheid van het Nieuwe Testament moest onderzocht worden. In het derde hoofdstuk heb ik daarom een aanzet gegeven voor middelbare scholieren om zelf een studie te doen naar de historische betrouwbaarheid van de Bijbel. Omdat ik mij in deze studie voornamelijk heb gericht op het Oude Testament, wil ik leerlingen stimuleren om zelf onderzoek te doen naar het meer toegankelijke Nieuwe Testament. Het was niet moeilijk om daaruit een exemplarisch voorbeeld te nemen, want de basis van het Nieuwe Testament wordt gevormd door de verslagen over het leven en sterven van Jezus en Zijn opstanding uit de dood. Over deze verslagen, de zogenoemde evangeliën, zijn interessante dingen te zeggen wat betreft het auteurschap en wat betreft de externe literaire en archeologische bevestigingen. Leerlingen worden ertoe aangezet om met een projectmatige aanpak de diverse aspecten van de historische betrouwbaarheid van de evangeliën te onderzoeken. De zoektocht naar de historische waarde van de evangeliën zal de leerlingen dwingen om deel uit te gaan maken van de Romeinse samenleving in de eerste eeuw. Vanuit dat perspectief moeten zij proberen om de verhalen over de christenen en hun Meester, die overal in het rijk de ronde doen, in te schatten op waarheidsgehalte. De leerlingen moeten misschien zelf door hun knieën gaan bij de uitgehouwen graftombe in de tuin aan de voet van de heuvel Golgotha om te zien of deze daadwerkelijk leeg is. Zij moeten in het roerige Jeruzalem stil blijven staan om te luisteren

naar de prediking van Jezus' discipelen enkele dagen na Zijn kruisiging. Kan het waar zijn dat Jezus is opgestaan uit de dood en is teruggegaan naar de hemel? De leerlingen moeten gaan zitten tussen de wijze mannen op de Areopagus in Athene en luisteren naar de apostel Paulus die vertelt over de opstanding van de doden. Moeten wij net als de meeste van deze wijze mannen spotten over deze nieuwe boodschap of zoals sommigen doen, geloven wat deze Joodse schriftgeleerde zegt? De leerlingen moeten zitting nemen in Romeinse gerechtshoven en zelfs plaats nemen op de keizerlijke zetel in Rome, om te beoordelen of deze zogenaamde christenen misdadigers zijn of daadwerkelijk een hemelse Heer dienen. En misschien, als de leerlingen klaar zijn met hun onderzoek en de resultaten ervan overzien, leren zij zelf, net als de eerste christenen, deze Jezus kennen als hun Heer.

LITERATUUR

- Aalders, W., *Confiteor – Ik belijd. Evangelisch reveil in een apocalyptische tijd* (Groen, Heerenveen, 2004)
- Aebi, E., *Korte inleiding tot de Bijbelboeken* (Internationale Bijbelbond, Noordwijkerhout, 1978)
- Anderson, B.W., *De wereld van het Oude Testament* (Ten Have, Baarn, 1979)
- Bejczy I., *Een kennismaking met de middeleeuwse wereld* (Coutinho, Bussum, 2001)
- Beliën, H.M. & Meijer, F.J., *Een geschiedenis van de Oude Wereld – Historisch overzicht* (Gottmer Educatief, 1980)
- Bijbels Theologische Encyclopedie op de Online Bijbel Studie-editie 2005* (Importantia Publishing, Dordrecht, 2004)
- Bruce, F.F., *De betrouwbaarheid van de geschriften van het Nieuwe Testament* (Internationale Bijbelbond – Telos Nederland, 1977)
- Delorme, J., *De Oudheid in jaartallen* (Voltaire, 's-Hertogenbosch, 1999)
- Dillard, R.B. & Longman III, T., *Inleiding op het Oude Testament* (Groen, Heerenveen, 2000)
- Epstein, I., *Het Jodendom. Joodse godsdienst in historisch perspectief* (Het Spectrum, Utrecht, 2000)
- Finkelstein, I. & Silberman N.A., *The Bible unearthed. Archeology's new vision of ancient Israël and the origin of its sacred texts* (Free Press, New York, 2001)
- Grieks-Nederlands Lexicon op de Online Bijbel Studie-editie 2005* (Importantia Publishing, Dordrecht, 2004)
- Grollenberg, L.H., *Atlas van de Bijbel* (Elsevier, Amsterdam, 1954)
- Hebreeuws-Nederlands Lexicon op de Online Bijbel Studie-editie 2005* (Importantia Publishing, Dordrecht, 2004)

- Inleiding op de Nieuwe Bijbelvertaling* (Nederlands Bijbelgenootschap, Haarlem, 2004)
- Inleiding op het Nieuwe Testament in de Telosvertaling* (Medema, Vaassen, 1982)
- Jansen, J.J.G., *Nieuwe inleiding tot de islam* (Coutinho, Bussum, 1998)
- Jansen, H.P.H., *Geschiedenis van de middeleeuwen* (Het Spectrum, Utrecht, 1989)
- Jensen, I.L., *Survey of the Old Testament* (Moody Press, Chicago, 1978)
- Josephus, F., *Historie der Joden* (Importantia Publishing, Dordrecht, 1997)
- Keeley, R. (red.), *Handboek van het christelijk geloof* (Voorhoeve, Den Haag, 1985)
- Keller, W., *En de Bijbel heeft toch gelijk. De wetenschap bewijst de historische juistheid* (Elsevier, Amsterdam, 1980)
- Kitchen, K.A., *On the reliability of the Old Testament* (Eerdmans, Grand Rapids Michigan, 2003)
- Klijn, A.F.J., *Jezus in de apocriefe evangeliën. Buitenbijbelse beelden van Jezus* (Kok, Kampen, 1999)
- McGrath, A., *Christelijke Theologie. Een introductie* (Kok, Kampen, 1997)
- Naerebout, F.G. & Singor, H.W., *De Oudheid. Grieken en Romeinen in de context van de wereldgeschiedenis* (Ambo, Amsterdam, 2001)
- Ouweneel, W.J. & Glashouwer, W.J.J., *Het ontstaan van de bijbel* (Uitgave Evangelische Omroep, Hilversum, 1979)
- Ouweneel, W.J., *Het ontstaan van het christendom. De geschiedenis van het Nieuwe Testament* (Uitgave Evangelische Omroep, Hilversum, 1986)
- Ouweneel, W.J., *Woord en wetenschap* (Buijten & Schipperheijn, Amsterdam, 1987)
- Ouweneel, W.J., *De Negende Koning. Het laatste der hemelrijken. De triomf van Christus over de machten* (Barnabas, Leiden, 1996)
- Ouweneel, W.J., *De zesde kanteling. Christus en 5000 jaar denkgeschiedenis. Religie en metafysica in het jaar 2000* (Barnabas, Heerenveen, 2000)
- Payne, D.F., *Van Abraham tot Paulus* (Groen en Zoon, Leiden, 1994)
- Ploetz, *Der Grosse Ploetz. Die Daten-Enzyklopädie der Weltgeschichte Daten, Fakten, Zusammenhänge* (Komet, Frechen, 1998)
- Powell, M.A., *Jesus as a Figure in History. How Modern Historians View the Man from Galilee* (Westminster John Knox Press, Louisville, Kentucky, 1998)

Sanders, E.P., *Jezus, mythe en werkelijkheid* (Callenbach, 1996)

Schick, A., *Qumran* (Medema, Vaassen, 1998)

Sesam Atlas bij de wereldgeschiedenis (Bosch & Keuning, Baarn, 1965)

Sherman, D., *Western Civilization. Sources, Images and Interpretations; From the Renaissance to the Present* (McGraw-Hill, New York, 2004)

Van der Land, J.G., *Van Abraham tot David. De oudste geschiedenis van het volk Israël* (Buijten & Schipperheijn, Amsterdam, 1993)

Van Os, M. & Potjer, M.R., *Een kennismaking met de geschiedenis van de Nieuwe Tijd* (Coutinho, Bussum, 1994)

Willis, R. (red.), *Mythen van de mensheid* (Anthos, Baarn, 1994)

Wilschut, A., Van Straaten, D. & Van Riessen, M., *Geschiedenisdidactiek. Handboek voor de vakdocent* (Coutinho, Bussum, 2004)

Winkler Prins, *Kleine Winkler Prins encyclopedie* (Elsevier, Amsterdam, 1971)

Bijbelvertalingen

NBG, *Nieuwe Bijbelvertaling van 1951* (Nederlands Bijbelgenootschap, Haarlem, 1951)

NBV, *Nieuwe Bijbelvertaling van 2004* (Nederlands Bijbelgenootschap, Haarlem, 2004)

Telos, *Herziene Voorhoeve-vertaling van het Nieuwe Testament* (Medema, Vaassen, 1982)

Artikelen

De Jong, W.M., *Aanval op de historiciteit van David en Salomo* (Bijbel, Geschiedenis en Archeologie, 1997 03)

De Jong, W.M., *De historiciteit van David en Salomo betwist – opgravingen in Megiddo* (Bijbel, Geschiedenis en archeologie, 1999 01)

Doekes, G.J., *De historiciteit van David en Salomo verdedigd* (Bijbel, Geschiedenis en archeologie, 1997 04)

Erlanger, S., *King David's fabled palace: Is this it?* (New York Times, 5 augustus 2005)

Hulspas, M., *Knagen aan de Bijbel* (De Groene Amsterdammer, 4 november 2000)

Kwakkel, G., *Laat ze uitpraten! Over het samengaan van archeologie en Oude Testament* (Ellips, jaargang 31, nr. 266, maart 2006)

Lalleman, P.J., *Het Oude Testament en de archeologie* (Ellips, jaargang 31, nr. 266, maart 2006a)

Lalleman, P.J., *Wat beweert Tacitus over de christenen?* (Ellips, jaargang 31, nr. 266, maart 2006b)

Medema, H.P., *Wat is historisch waar? Over de historische betrouwbaarheid van de Bijbel* (Ellips, jaargang 27, nr. 233, januari 2002)

Onnenink, D., *Christelijke geschiedschrijving: de uitdaging van het postmodernisme* (Ellips, jaargang 27, nr. 240, december 2002)

Ouweneel, W.J., *De Nag Hammadi-geschriften en Maria Magdalena* (Ellips, jaargang 31, nr. 266, maart 2006)

Van der Kooij, G., *Is er een archeologisch fundament voor de Bijbel?* (Spiegel historiael, vol. 35, afl. 2, 2000)

Witherington, B., *Archeologische vondsten en het Nieuwe Testament. Een top tien* (Ellips, jaargang 31, nr. 266, maart 2006)